

## АЛЮЗІЙНИЙ ПРОСТІР «ЕНЕЇДИ» І. КОТЛЯРЕВСЬКОГО: КОЛОНІАЛЬНИЙ АСПЕКТ

У листі до М. Гнедича (27 грудня 1821 р.) І. Котляревський, обговорюючи можливість публікації останніх двох частин «Енеїди», пише: «Я сам чувствую, что есть много нескромности или вольности в «Энеиде»; но сему причиною С.-Петербургская цензура, не удержавшая меня на первых порах и пропустившая напечатать в 4-х частях довольно ощутительнейшую соль; впрочем, нет, кажется, ничего откровенного, а предоставляется догадке и толкам, что уже не моя беда (курсив мій. – А.Г.)» [7, с. 280]. Отже, з одного боку, автор «перекладає відповідальність» на цензуру, з іншого – сподівається на здогадливого читача.

В українському літературознавстві здогадок з приводу підтекстових значень «Енеїди» висловлено чимало. Дивує те, що деякі образи й мотиви дослідники прочитують алюзійно, наприклад, руйнування Трої – руйнування Січі, а в інших випадках (насамперед щодо патетичного зображення героїчних характеристик) безоглядно «вірять» авторів: Еней – «хоть куди козак», отже, ніким іншим бути не може; троянці – герої, отже, різня сплячих Низом та Евріалом – вчинок героїчний. І якщо В. Погребенник застерігає, що «цих персонажів не варто вважати кристалізованими зразками козацького героїзму» [9, с. 21], то М. Ткачук впевнено заявляє: «Розповідаючи про героїчний вчинок козаків, наратор захоплюється їх дерзновенністю, силою мужності і безстрашністю, побратимством і патріотизмом» [12, с. 173]. Однак той самий наратор порівнює «героїчний вчинок» Низа й Евріала з тим, «як вовк овець смиренних душисть» [7, с. 156], і без жодної поваги описує плач матері «героя»: «кувікала, мов поросля» [7, с. 160].

Інша прикметна риса багатьох студій «Енеїди» – претензії до автора з приводу відсутності єдності, цілісності, насамперед у змалюванні Енея і троянців. Йдеться не тільки про бурлескне змішування високого й низького, але й про інверсію образу в різних епізодах поеми. За словами М. Зерова, «в першій частині Еней – гольтіпака, «на всеє зле проворний», а в кінці – «к добру з натури склонний» козацький ватажок» [5, с. 16]. Якщо вписати цю антиномію в колоніальний дискурс, то вийде, що Еней, який втрачає свою батьківщину, – «на всеє зле проворний», а той, що колонізує землі Латина, – «к добру з натури склонний». Або це імперські мірки добра і зла, або ці характеристики не варто прочитувати буквально.

Наголос критики переважно на українізуючій травестії нехтує наскрізною іронічністю «Енеїди». Відчитування «істинного» сенсу іронічного висловлювання неможливе поза контекстом. «Це може бути: а) внутрішній контекст синтагми, б) комунікативна ситуація, врешті, в) пряма вказівка на те, який код слід використовувати» [10, с. 14]. Серед детальніших «ключів» іронічності, які Р. Семків наводить за Вейном Бусом, – «а) прямі вказівки та застереження авторського голосу, б) навмисні помилкові твердження, в) суперечності фактів усередині одного й того ж тексту, г) стилістичні конфлікти, д) провокування недовіри до сказаного автором» [10, с. 14-15]. У цих ключах можна впізнати саме ті риси «Енеїди», що дратують критиків як нібито непослідовність автора. На мою думку, їх варто сприймати як «момент підозри» – "на позначення ситуації, в якій адресат починає фіксувати іронічність у тексті» [10, с. 15].

Настанова критики на «одноголосність» не лише суперечить естетиці «Енеїди» – бароковому інакомовленню й бурлеску та романтичній іронії, – але й нехтує тим, що цей текст писався протягом 26 років і видавався частинами (1798 р. – три, 1809 р. – чотири і лише після смерті письменника, 1842 р., – усі шість), тобто читацька рецепція «Енеїди» передувала її завершенню, крім того, автор змінювався як концепція і як художня структура. Якщо першу частину писав канцелярист, то четверту – штабс-капітан, а дві останні – драматург, що належав до таємних товариств, «навіть до одного такого, що визнавало потребу незалежності України» [9, с. 20].

Ще одна спільна риса багатьох розвідок «Енеїди» – уникання теми наслідування російського твору. Але ж травестія і є різновид комічного наслідування, причому саме його об'єкт може підказати, на що спрямована критика. Виглядало так, що І. Котляревський від початку травестував безпосередньо «Енеїду» Вергілія. Більш «ідейні» дослідники доводили, що це Осипов наслідував Котляревського, а не навпаки, аргументуючи наявністю в першого українізмів. Проте саме неадекватність «калічених» українських слів у творах російських письменників, переінакшених, доведених до абсурду «варварських» звичаїв, уже витвореного імперією анекдотично заниженого образу «хохла» нерідко і спонукала українського письменника братися за перо. М. Зеров зазначає: «Літературний мотив Котляревського завжди – бажання довершити недовершене іншим автором, поправити помилкове й фальшиве» [5, с. 17]. Розглядаючи творчість І. Котляревського, варто враховувати, що його націоналізм – захисний, «основою якого є захист національної ідентичності» [13, с. 19], це завжди відповідь на агресивний націоналізм імперії, «спрямований на експорт власної національної ідентичності та завоювання земель, на яких живуть Інші» [13, с. 19]. У намаганні змінити образ своєї нації, спотворений колонізатором, автор використовує водночас протилежні – декларований та прихований – рівні. Так, у «Москалі-чарівнику» персонажами

«обговорюється різниця мов і культур, дискутуються національні вдача і пісні „хахлів” та „москалів”, резонерськи стверджується єдність усіх дітей „білого царя”» [4, с. 15], але на рівні сюжету й характерів цей же твір іронічно демонструє, за спостереженням І. Франка, як легко москаль порядкує в чужій хаті.

Р. Семків, розглядаючи іронічний текст як засіб протистояння владній ідеології, вказує: «Ідеологічне висловлювання, незважаючи на двоплановість власної структури, буде якраз протилежним до висловлювання іронічного: перше спрямоване на зовнішнє вираження певної норми, хоча сама вона є лише маскуванням справжнього наміру панівної інституції, про який аудиторія здогадуватися не повинна; іроніст, навпаки, пропонує фальшиве нормативне висловлювання саме з наміром, щоб аудиторія дешифрувала його «потаємний», справжній зміст» [10, с. 48]. В «Енеїді» І. Котляревський обмежений у моделюванні сюжету (фабула Вергілія лишається переважно незмінною), натомість активно використовує алюзії, що варіюють референції героїв міфу з персоналіями та подіями української історії. «Рівнями іронічної трансформації тексту» (якщо послуговуватися термінами Р. Семківа) в «Енеїді» є топоніміка, портрети й мовлення (нарративна перспектива), що підважують декларований текст – «фальшиве нормативне висловлювання».

В. Шевчук [15] застосовує до «Енеїди» спосіб інтерпретації, що передбачає подвійне розкодування: до звичного бурлескно-травестійного «впізнання» в образах давнього міфу старосвітського українського суспільства він додає асоціативне відчитування української історії<sup>1</sup>. Простежуючи у творі традиції барокової поетики, дослідник вказує на поєднання високого бароко з низовим, «як у вертепному дійстві». «І. Котляревський, однак, ніби перевернув оту скриньку догори дном: на горішньому ярусі відтак розіграв інтермедійну частину, подавши її першим читанням, а в долішній опустив бароко високе – історію своєї землі; у цьому, зрештою, й полягає його велике новаторство» [15, с. 660]. Останнім часом актуальним є колоніальний аспект «Енеїди». Так, Т. Гундорова [4] розглядає амбівалентне поєднання дискурсів імперії та колонії в образі Енея – малороса в масці. Пропонована стаття є спробою альтернативної інтерпретації, завдання якої – зіставити художні функції травестії у двох сюжетах «Енеїди» (мандрівки та завоювання) і розглянути історичні алюзії саме останнього, що дозволяють говорити про антиколоніальну спрямованість в іронічному (прихованому) вияві.

У цитованому вище листі І. Котляревський зазначає: «Жаль, что Словарь малороссийский уснул, – но сон не смерть. Я над малор[оссийскою] «Энеидою» 26 лет баюшки баю, а надеюсь, что воскреснет, или, потерявши терпение, пошлю ее в огонь вечный. Ежели «Энеида» моя значит чтонибудь, то всеожжение ее будет еще значительнее» [7, с. 281]. М. Зеров [5, с. 16-17] полемізує з Марковським з приводу цього «баюшки баю» як оброблення або писання. Однак у контексті попередньої фрази листа – «сон не смерть» – вислів «баюшки баю, а надеюсь, что воскреснет» підкажує інше значення «колісання» – як присипляння. Підтекстовий, алюзійний пласт «Енеїди» не лише для «приспаної» цензури, але й для читача поки що лишається прихованим, і письменник сподівався після виходу 5-ї й 6-ї частин на «воскресіння» твору, тобто декодування зашифрованих смислів.

На думку Т. Гундорової, «травестійована «Енеїда» легітимізує права масової культури і сама перебуває між офіційною та масовою літературою» [4, с. 12]. Це твердження дослідниця підкріплює тезою П. Берка про «велику традицію» еліти й «малу традицію» неписьменних мас у ранньомодерній Європі. Постулюючи змішування цих традицій в «Енеїді» («один із тих творів, у якому все ще відлунує «амфібіоподібність» освіченої імперської людини початку ХІХ ст.» [4, с. 12]), дослідниця переконана, що «Енеїда» «започатковує феномен української літератури як літератури, створеної в середовищі дворянському. Бурсацький гедонізм та франтівство не стають при цьому домінуючими, а співіснують із ідеями дворянської честі та колоніальної лояльності» [4, с. 12]. Виглядає так, що досі елітарної української літератури не було, а з'явилася щойно в імперії – відповідно, з ідеями «колоніальної лояльності». При цьому Т. Гундорова, по-перше, не розмежовує котляревщини й Котляревського, по-друге, екстраполює європейські особливості на Російську імперію, «європейськість» якої виглядає сумнівною<sup>2</sup>, по-третє, здійснює підміну поняття «велика традиція» – «імперія», «мала традиція» – «колонія», нехтуючи тим, що навіть на початку ХІХ століття українців аж ніяк не можна звести до «неписьменних мас» без книжної літературної традиції, більше того, у ХVІІ – ХVІІІ ст. саме вихідці з Києво-Могилянської академії, автори курсів поетик і риторик, справили вплив на формування російської літератури. «Як культура, що витворила «Домострой» і запозичила перших своїх авторів і експертів з письма – з єзуїтських польських шкіл в Україні та з грецької православної ієрархії, усвідомила власне буття як імперське протягом часу життя лише кількох поколінь?» [13, с. 99], – дивується Е. Томпсон. Більш дивним виглядає те, як український дослідник у постколоніальному прочитанні повторює

<sup>1</sup> Щоправда, читацькі асоціації В. Шевчука сягають далеко за межі авторських алюзій, і дослідник, спостерігаючи суперечності власної інтерпретації, традиційно опертої на аксіому "Еней – ватажок українських козаків", здається, втомлюється і робить парадоксальний висновок (щодо п'ятої частини "Енеїди"): "ні підтексти, ані понадтексти не проступають" [15, с. 664].

<sup>2</sup> Ева М. Томпсон, професор університету Райс, у дослідженні "Трубадури імперії: Російська література і колоніалізм" наводить зізнання Катерини ІІ у тому, що половина її двору не вміє читати, а дві треті – писати.

імперський наратив, який не передбачає в колонізованого народу власної культури із власним поділом на елітарну й масову.

Відмінності «великих традицій» української та російської літератур могли вплинути на сприйняття «Енеїди» її сучасниками. Рецепція російська – класицистична, яка із задоволенням прочитує бурлескний твір І. Котляревського як низький і суто розважальний. Рецепція українська – барокова («Енеїду» І. Котляревського як закономірний наслідок епохи українського бароко розглядають, зокрема, М. Трофимук і цитований вище В. Шевчук). Відтак читач, знайомий із українською літературою, мав би враховувати, по-перше, барокову традицію алегоричності, емблематичності й загалом інакомовлення. За спостереженням В. Шевчука, «в «Діалозі Енея з Турнусом» (Чернігів, 1745), написанім прихильником П. Полуботка, І. Мазепа алегорично подається як Еней, а Турнус – як Росія» [16, с. 184]. По-друге, змішування стилів для барокової традиції не обов'язково має на меті комічне зображення, адже наявне не лише в пародійних жанрах «низового» бароко, але в історичній прозі – козацьких літописах, які, на відміну від подальшого романтизму, далекі від ідеалізації козацтва, вільно поєднують різні жанри, документальність і художню умовність, побутове й героїчне і – що важливо – представляючи різні точки зору (особливо цитований дискурс), не дають однозначних оцінок. Для покоління І. Котляревського ця книжна українська традиція – ані «офіційна», ані «масова» – була вагомим і «живим», її ще не знецінила пізніша епоха народництва.

Навіть якщо вважати тогочасну Полтаву безнадійно провінційною, тема Мазепа, а відтак українського автономізму, була «місцевою». Стосовно І. Котляревського не можна виключати його «знайомства» принаймні з літописом С. Величка. «Патронами» С. Величка були Кочубей: п'ятнадцять років (до 1705) він прослужив В.Л. Кочубею, який за гетьманства І. Мазепа був генеральним писарем (страчений 1708 р.), а після полтавських подій з довгого ув'язнення С. Величка вирятовує В.В.Кочубей (син)<sup>3</sup>, відтак, оселившись під Полтавою, автор починає (продовжує?) роботу над літописом (1720 р.). Можна припустити, що саме в полтавській родині Кочубеїв і зберігався пізніше літопис С. Величка, який виринув на аукціоні лише 1840 р. (на жаль, придбаний був одним із найбільших російських шовіністів). На мій погляд, для І. Котляревського цей літопис мав бути доступним<sup>4</sup> – якщо не в часі написання перших трьох частин «Енеїди», то на час написання четвертої та видання твору 1809 р. (сторіччя Полтавської битви) – на кошти Семена Кочубея і з авторською йому присвятою. Прізвиська Котляревського й Кочубея можемо бачити поряд і згодом – серед членів таємного товариства<sup>5</sup>.

Більш сумнівною видається доступність для автора «Енеїди» тексту «Історії Русів», ймовірно, створеного у 90-х рр. XVIII ст. і – знов-таки ймовірно – поширюваного в рукописних списках на початку XIX ст. Проте цей белетризований «літопис» міг би, подібно до перших частин «Энейды» Осипова, спонукати І. Котляревського до виправлення «помилкового й фальшивого» – на цей раз не в етнографічному, а в історіософському плані. В «Історії Русів», російськомовному з українськими творі, теж навне відсилення до троянського міфу. Але більш важливою для літературного «відштовхування» є позиція автора, який, попри представлення потужного антиколоніального дискурсу через імітоване мовлення політичних діячів (як-от хана, Мазепа, Полуботка), у власному наративі виявляє ознаки «великоруського» мислення. Претендуючи на «об'єктивність»<sup>6</sup> висвітлення подій (зокрема й часів Гетьманщини), він підозрює у підступних задумах чи не всіх учасників політичних і військових перипетій – крім Москви. Більше того, її позиція та участь виправдовується саме цими задумами (лихими – ворогів і благими – новонародженої імперії), відтак випереджуючі «неприятеля» каральні дії отримують схвалення, а жорстокість колонізатора пояснюється надто впертим опором колонізованого: «принуждены были Россіяне зажечь городъ со всѣхъ сторонъ и обратить его въ пепель и руины», – «И так Вильна отъ злости и непостоянства гражданъ своихъ претерпѣла такой ударъ, каковой Россіяне ей никогда не готовили и въ мысляхъ не имѣли» [6, с. 127-128]. Чи не з такого способу саморепрезентації імперії іронізує І. Котляревський у вже цитованих словах «к добру з натурі склонний»?

Слідом за українським зацікавленням власною історією в поетичних і прозових творах<sup>7</sup>

<sup>3</sup> Він не підтримав Москви у подіях 1708-1709 рр.: " Інші, співчуваючи плянам Мазепа, відходили якнайдалі з території, zagrożеної московським військом, і дехто з них опинився на Правобережжі; серед них був навіть син страченого В. Кочубея — Василь, зять Д. Апостола" [8].

<sup>4</sup> Причому в більш зацілілому вигляді, ніж потрапив до широкого читача уже після рук М. Погодіна, – хоч це тільки припущення.

<sup>5</sup> Пізніша історія знає інших Кочубеїв, зокрема, Віктор Кочубей (належав до найближчого оточення імператора Миколи I) уже представляє малоросійську – вірнопідданську – ментальність.

<sup>6</sup> В "Історії Русів" чимало замовчуваних і неправдивих фактів, однак твір не є одноголосим, що й створює враження нейтральності автора.

<sup>7</sup> Після козацьких літописів, написаних книжною українською мовою авторами, котрі були учасниками багатьох подій, використовували автентичні документи й свідчення, а головне – представляли козацьке (українське) бачення, – з'являються й розраховані на "широкого" – імперського – читача: "Найбільшої уваги серед цих істориків-аматорів (усі вони писали російською мовою) заслуговують Василь Рубан ("Короткая летопись малороссийская", 1777 р.), Опанас Шафонський ("Черниговского наместничества топографическое описание", 1786 р.), молодий патріотично настроєний Яків Маркович ("Записки о Малороссии", 1798 р.)" [11, с. 284-285].

з'являється й російський – імперський – інтерес до українського минулого, зокрема, 1822 р. «свою ретельно документовану чотиритомну «Історію Малоросії», що згодом набула широкої популярності, закінчив Дмитро Бантиш-Каменський (народився в Москві, згодом працював у Полтаві в канцелярії генерал-губернатора князя Репніна)» [11, с. 285], – знайомий І. Котляревському і «вірний цареві чиновник, Бантиш-Каменський доводив, що, незважаючи на свою героїчну історію, українці є відгалуженням російського народу, а возз'єднання з Росією – визначна подія їхньої історії» [11, с. 285]. Нарешті, з'являється «Історія» Миколи Карамзіна (1818-28 рр.), яку Е. Томпсон вважає «першим значним кроком у напрямку, який можна назвати текстуальною імперією» [13, с. 100], оскільки «всупереч наявним фактам Карамзін проголосив існування спільної культури в межах імперії. Інші історики брали з нього приклад і забезпечили вирішальну ідеологічну підтримку, насичуючи літературний ринок переважно одностороннім дискурсом, що не залишав місця для невизначеності, не кажучи вже про інакodomство» [13, с. 101-102].

Отже, «велика традиція» в І. Котляревського була. Як було й усвідомлення прірви між власним баченням української культури, української історії – та їх образом в очах «іншого». Тут варто пригадати часто цитовані слова з «Енеїди» (третя частина):

...І кургикали пісеньок:

Козацьких, гарних запорозьких,

А які знали, то московських

*Вигадали* бриденьок (курсив мій. – А.Г.) [7, с. 70].

Чи можна вигадувати – не співати – чужі пісні? Зважаючи на винятково історичну тематику ремінісценцій наступної строфи («Про Сагайдачного співали...»), варто припустити, що словом «бриденьки» автор оцінює не московські пісні, а колоніальне бачення історії – справді, вигадане.

Т. Гундорова переконана, що мотив мандрів героя-колонізатора виявляє колоніальне бажання бути «іншим»: «травестійована по-малоросійськи «Енеїда» Котляревського відтворює імперське бажання колоніальної людини, а саме – «малороса», який хотів би бути (і є, як ті «землячки», що служать канцеляристами у Петербурзі) людиною центру, метрополії, імперії. Йдеться про привілеї малоросійського дворянства в межах російської імперії» [4, с. 15]. Іншими словами, підтекстове значення образів – це нібито українці, які хочуть бути не просто нарівні з росіянами, але стати ними, «приміряти» роль колонізатора<sup>8</sup>. Однак позиція автора (принаймні свідомо) проти такої інтерпретації, що підтверджує небезпека для Енея «буть звіром» на початку 4-ї частини: острів Цирцеї:

По нашому хохлацьку строю

Не будеш цапом ні козою,

А вже запевне що волом:

І будеш в плузі походжати,

До броваря дрова таскати,

А може, підеш бовкуном [4, с. 105].

Що означає «не будеш цапом ні козою», прояснює подальший текст: «Москаль – бодай би не козою / Замекекекав з бородою» [4, с. 105]. Отже, І. Котляревський категорично заперечує можливі сподівання «малороса» стати «великоросом», залишаючи для українця в колоніальному статусі дві можливості: важко працювати на «іншого» або бути «бовкуном» (запряжений один бик), тобто опинитися поза спільнотою, незрозумілим для оточення у своїх поглядах і прагненнях. Цей епізод є межовим у сюжеті «Енеїди» – між мандрами та завоюванням.

**Мандри.** Подорожня література відображає «етноцентричне просторове світовідчуття» [2, с. 362] через різні типи мандрівничих сюжетів, серед яких і міфічна подорож у потойбічне царство. Прикметно, що саме в описі пекла І. Котляревський не хоче йти за Вергілієм, оскільки це не лише сатира, але й модель вищої справедливості, добра і зла, а така модель ніколи не є загальнолюдською – вона виражає бачення спільноти.

Так само етноцентричним в «Енеїді» І. Котляревського є опис раю. «Реєстр» праведників репрезентує переважно християнську традицію («бідні нищі, навіжені», каліки, вдови, «діві чесні, непорочні», сироти, «тут також старшина правдива»), проте йому передує опис занять, що відсилають до язичницького, міфологічного бачення «блаженних»:

Люльки курили, полягавши,

Або горілочку пили (...)

Хто мав к чому яку охоту,

Тут утішався тим до поту;

Тут чистий був розгартіяш:

Лежи, спи, їж, пий, веселися,

---

<sup>8</sup> Українська знать отримала статус дворянства ще в 1785 р., відтак для автора "Енеїди" це "бажання" вже не було актуальним. Для деяких його сучасників воно актуалізовується з 1800 р., коли імперська геральдична комісія починає "сумніватися". О. Субтельний пов'язує з цим подальший – уже малоросійський – інтерес до історії в українських дворянських колах, однак якщо статті й белетризовані літописи могли засвідчити давність і знатність "фамілії", то "ірої-комічна" поема – навряд.

Кричи, мовчи, співай, крутись,  
Рубайсь – так і дадуть палаш [7, с. 97];  
Тут всякий гласно женихався [7, с. 98].

Важко уявити за такими заняттями старців, «бідних вдов» і «непорочних дів», зате дуже виразна паралель зі способом життя Енея і троянців на всіх землях, які вони відвідують у перших трьох частинах «Енеїди»:

Хто мав к чому яку кебету,  
Такого тут шукав бенкету,  
Всі веремію підняли [7, с. 71];  
Пили, іграли, женихались.  
Ніхто без діла не сидів [7, с. 71].

Це дозволяє маркувати подорож Енея виразно українізованим простором Карфагену, Сицилії та Кумської землі не лише як топос «золотого віку» – «втраченого раю» старосвітської України, але і як міфічний простір потойбіччя, у якому образ троянців поєднує ті ж модули праведності: християнський (гнаних і голодних старців) і язичницький – нескінченного бенкету й утіх, що нагадує Вальгаллу, скандинавську модель раю для полеглих у бою.

Принагідно, продовжуючи розмову з приводу неоднозначної рецепції «Енеїди», можемо звернути увагу на відмінність «малих традицій» українців і росіян у ставленні до розваг. Масову культуру середньовічної Московії визначає «Домострой», поради на всі випадки життя як у ритуально-звичаєвому, так і в побутовому вимірі. «У цій книжці вказується, що гра на «бандурі», сміх і танці неухильно ведуть до пекла» [13, с. 254]. Власне, розваги й бенкетування були, але як привілей влади, а не мас: «...в Московії XVII століття складовою частиною світогляду звичайних людей був погляд, що розкіш і веселощі призначалися тільки для правителів і відділяти їх від політичної влади смішно» [13, с. 251]. В українській культурі цієї епохи традиція візантійського аскетизму виявляє себе хіба що в текстах І. Вишенського, афонського ченця; у киеворуському періоді подібних писань більше, але це був дискурс книжників, який не представляв і не регламентував української масової культури. Якби І. Котляревський мав на меті засудити розваги троянців у буквальному сенсі, він не розмістив би аналогічного способу життя у раю – символічному вимірі чеснот. Але автор тут дотримується традиції української масової культури, фіксованої у фольклорі, що оприявнює міфологічне бачення історії: часи державницького благополуччя символічно представлені як бенкет, як-от князювання Володимира – у билинах, зародження козацтва – у думах («В цареградї на риночку п'є Байда мед-горілочку»). Прикметно, що перші три частини «Енеїди» структуровані однаково: від блукання до тимчасової осілости, від горювання до бенкету, який наповнюється семантикою національного «розговіння», свята. Відтак погляд В. Шевчука на «Енеїду» як «рух козацтва в часі» [15, с. 653] можна уточнити: це рух у часі цілого українства.

У перших трьох частинах «Енеїди» немає образу Іншого: травестійна «українізація» охоплює як людей, так і богів, як мандрівників-троянців, так і гостинні землі, де вони «зо всіми миттю побратались, / Посватались і покумались, / Мов зроду тутечка жили» [7, с. 71]. Автор легко вписує український світ в образну канву античного твору: «Стояв у неї на городі / В кострі на зиму очерет; / Хоть це не по царській породі, / Та де ж взять дров, коли все степ...» [7, с. 51].

Подібні приклади українського колориту детально з'ясовані в студіях «Енеїди». Складніше з історичними алюзіями. Поширене трактування Енеєвих мандрів як блукання запорожців після зруйнування Запорізької Січі (навіть першого, Петрового, зруйнування – 1709 р.) не враховує того, що Україна, яка проглядається в «Енеїді», – не так після, як до цієї події, або навіть поза історичним часом, у ритуальному повторенні міфу, який виражає взірцеві моделі національного буття не буквально, а символічно:

Литва на труби засурмила,  
Ведмедів зараз зупинила,  
Заставила їх танцювать.  
Сердешний звір перекидався,  
Плигав, вертівся і качався,  
Забув і бджоли піддирать [7, с. 61].

Іронія у цитованому тексті стосується чи не московських «ведмедів», відсилаючи до епохи Литовської держави.

Блукання троянців і їх короткотривалу «осілість» біля жінок (як-от Енея біля Дідони) можна трактувати як спосіб життя запорожців (адже Січ була лише для чоловіків, а приходили вони з України, куди й поверталися), однак у ширшому розумінні це також зачіпає позачасову, хоча й історично складену, модель національного буття, оскільки йдеться про «дві основні культурно-цивілізаційні, антропологічні домінанти: осілість і переміщення. Перша знаменує собою наявність хліборобсько-земельної традиції (характерна для європейської спільноти), друга – рухливо-кочівницької (показова для азіатського світу). Якщо ж такі суперечності охарактеризувати ментально, то це буде конфлікт індивідуального світу з колективістським» [1, с. 7]. У перших трьох частинах «Енеїди» цей конфлікт оприявнюється хіба що тим, як Еней покидає Дідону.

Натомість Еней-колонізатор в останніх трьох частинах твору не надається до ідентифікації ні з козаком, який повернувся з рідної Січі на рідну Україну, ні з мандрівними запорожцями, які після першого й другого зруйнування Січі селилися на чужих землях не «вогнем і мечем», а цілком мирно. Але ж запорожці – не єдині козаки, козаки – не єдині українці, а запорізькі козаки – не єдині войовничі «колективісти» в українській історії.

**Завоювання.** Якщо в перших трьох частинах «Енеїда» сприймається як «енциклопедія українських старожитностей» (Житецький), травестія з національним забарвленням і «густим українським колоритом» (М. Зеров), то від четвертої частини й до кінця дедалі більшого значення набувають не етнографічні деталі, а історичні алюзії та іронічний підтекст.

Для прикладу можна порівняти «перелицювання» образу Венери в сюжетах мандрівки й завоювання. У першому богиня кохання бурлескно занижується («не послідня шльоха»), але виразним є український колорит («Взяла очіпок грезетовий / І кунтуш з усами люстровий» [7, с. 39], «Поїхала в своїм ридвані, мов сотника якого пані» [7, с. 68]), а також патріархальність у поводженні з батьком. Натомість у шостій частині «Енеїди» з'являються не узагальнені (етичні й етнографічні), а чіткі біографічні деталі з колоритом «онімеченої» російської армії XVIII ст.:

Венера молодиця сміла,  
Бо все з воєнними жила,  
І бите м'ясо з ними їла,  
І по трахтирах пунш пила;  
Частенько на соломі спала,  
В шинелі сірій щеголяла,  
Походом на візку тряслась;  
Манишки офіцерські прала... [7, с. 170].

Тема «не послідньої шльохи» залишається, але також деталізується до конкретної життєвої історії:

А з Марсом чи давно піймавши,  
Вулкан їй пелену відтяв,  
Різками добре одідравши,  
Як сучку, в ретязку держав [7, с. 171].

І нарешті, замість патріархального виказування жіночої слабкості, хлипання й поклонів перед Зевесом у першій частині, тепер «Венера по-драгунськи сміло / К Зевесу в витязку іде» [7, с. 170].

Така травестія має на меті за рахунок розгорнутих асоціацій представити конкретну історичну постать. У шостій частині «Енеїди» І. Котляревського у Венері – матері й заступниці Енея – проглядається Катерина II, німкеня за походженням, дружина майбутнього імператора Петра III, яка силою гвардії замінила його на цій «посаді»<sup>9</sup>. Самодержавною імператрицею Катерина II була проголошена в казармах Ізмайлівського полку (1762). Але до того вона, законна дружина, і в іншому сенсі «все з воєнними жила»: на початку 1750-х рр. – роман з гвардійським офіцером С. Салтиковим, 1754 р. – народження сина (майбутній імператор Павло I), згодом роман з Г. Орловим, від якого 1762 р. вона народила сина Олексія. Важко уявити реакцію Петра (який уже став імператором!) на такий «блуд із Марсом».

Можна припускати, що в часи І. Котляревського його алюзії були більш впізнаваними, відтак не дивно, що повне видання «Енеїди» відбулося лише після смерті автора. Характерно, однак, що буквально засудження Венери І. Котляревський вкладає в уста Юнони, тоді як мовлення наратора – вдавано схвальне («Венера молодиця сміла, / Бо все з воєнними жила...»), тобто іронічне. З іншого боку, на Катерину алюзійно вказує саме наратор, а Юнона «злобно порошить» нібито лише проти богині, погрожуючи збити не корону – очіпок. Але «голос» автора вияляється уже в тому, що римська Юнона використовує для викриття лицемірства Венери біблійну алюзію: «Невинничаєть, мов Сусанна, / Незаймана ніколи панна...» [7, с. 172]. Іронічний висновок наратора про те, що «Богині в гніві также баби / І также на утори слабї, / З досади часом і брехнуть» [7, с. 172], – мав би цілком відмежувати мовця від такої «брехні» – для поверхового прочитання. Однак це і є провокування недовіри, що вказує на іронічність тексту.

Прикметно, що альтернативою імітованому офіційному дискурсу, вдавано-патетичному, в сюжеті завоювання (4-6 частини «Енеїди» І. Котляревського) часто є жіночий голос – Сивілли, Музи, Юнони, Амати, – від якого дистанціюється наратор («Мене за сю не лайте мову, / Не я її скомпоновав» [7, с. 103]), тобто структура чоловічого й жіночого – центрального й маргінального – накладається на опозицію «імперія – колонія», відповідно маркуючи мовлення як «фальшиве нормативне висловлювання» або справжнє. Подібну подвійність перспективи – позиції наратора й цитованого дискурсу – спостерігаємо в «Історії Русів», однак без алюзійного й іронічного підтексту<sup>10</sup>.

Тарабарська мова Сивілли, з якої починається четверта частина «Енеїди» І. Котляревського,

<sup>9</sup> Через шість місяців після "воцаріння" (1762) Петро III змушений зректися престолу. Був убитий.

<sup>10</sup> "Історію Русів" можна вважати тим самим ідеологічним висловлюванням, яке Р. Семків називає протилежним іронічному.

є настановою на дешифрування. Так цей вступ розуміє і В. Шевчук: «Отож, видаючи вже авторське видання, поет ніби звертається до читача: дивіться, мовляв, текст має два читання і серйозне читання не в першому, а в другому ряді, в першому – тарабарщина...» [15, с. 660]. Однак сам дослідник навряд чи враховує принцип тарабарщини як перевертання, трактуючи рядок «І як Еней замінервить» алегорично: «Саме в цій частині Еней *замудрує*» [15, с. 660]. Цілком домислює значення отого «замінервить» радянське видання «Енеїди», переклад у примітках: «як Еней усе владнає». Даремно І. Котляревський дві строфи спонукав читача переставляти склади й слова («Об лиху вдаром заземлюєш, / І ввесь забуд свій зголодуєш» [7, с. 103]). Мудрує тут автор, а не Еней, перетворюючи останнього в Мінерву, точніше (якщо переставити слова), – подаючи Мінерву під маскою Енея.

Мінерва – у римській міфології третя, поряд з Юпітером і Юноною, богиня капітолійської тріади. У грецькій традиції Мінерві відповідає Афіна – послідовна ворогиня троянців.

У сюжеті мандрів Енея усі персонажі – українці: прибудні й осілі, люди і боги – все це «ми»; тут є конфлікти, закладені фабулою Вергілія, є алюзії на соціальні конфлікти українського суспільства, є також згадки Котляревського про події української історії, однак тут немає образу Іншого.

В. Шевчук вбачає в образі Дідони Польщу, асоціативно накладаючи самоспалення першої та державний занепад другої через втрату козаків, а також протиставляючи польське панування російському як опозицію «рай – пекло» (Прозерпіна співвідноситься із Катериною II, а фурія Тезифона – із Тайною канцелярією) [15, с. 658]. Однак подібні асоціації може викликати й античний міф, без посередництва І. Котляревського. Прийняти таку інтерпретацію – значить знехтувати: 1) виразно українським колоритом Карфагену й Дідони; 2) аж ніяк не райським становищем України після унії 1569 й 1596 років; 3) концептом пекла як справедливого покарання; 4) відсутністю детальних / індивідуальних авторських натяків.

Образ Іншого в четвертій частині оприявнюється насамперед через інакшість мови. У латинській землі троянці спочатку розгублені й невпевнені:

Сказали: «Люди тут бормочуть,  
Язиком дивним нам сокочуть,  
І ми їх мови не втнемо;  
Слова свої на ус кончають,  
Як ми що кажем їм – не знають,  
Між ними ми пропадемо» [7, с. 110].

Але Еней швидко знаходить вихід: «І всіх зачав сам мордовати, / Поверху, по словам складати / Латинськую тму, мну, здо, тло» [7, с. 110-111]. Виразним є не лише церковнослов'янський колорит латинської мови, але й примусовий характер освіти. Такий метод прискореного навчання «тройчаткою» є досить унікальним і, на мою думку, відсилає до освітянської практики Петра I – навчання елементарної грамоти російських дворян.

«Іншість» держави виявляється у потребі дипломатичних церемоній. Обмін подарунками між Енеєм і Латином дозволяє однозначно ідентифікувати ці образи – не за фабулою Вергілія, а за алюзіями Котляревського – як метрополію та колонію, причому емблематичність подарунків виказує троянців як московитів, а царство Латина – як Гетьманщину (і в географічному, і в історичному сенсі – час уже наявного економічного й політичного підпорядкування Москві значної частини українських земель і суттєво обмеженого, але збереженого поки що інституту гетьманства). Прикметно, що перед тим, як прийняти троянських послів, Латин встигає прибрати «царську хату» російським лубочним «мальованням» (де чільне місце займають розбійники), а сам набуває ознак не суверенного володаря, а чиновника: «Плащем з клейонки обвернувся, / Циновим гудзем застебнувся, / На голову взяв капелюх» [7, с. 113].

Подарунки Латина прозоро виказують не лише топографію, але й статус України як сировинного придатка імперії, призначеного для «поїдання»<sup>11</sup>:

Латин по царському звичаю  
Енею дари одрядив:  
Лубенського шмат короваю,  
Корито опішнянських слив,  
Горіхів київських смажених,  
Полтавських пундиків пражених  
І гусячих п'ять кіп яєць;  
Рогатого скота з Лип'янки,  
Сивухи відер п'ять Будянки,  
Сто решетилівських овець [7, с. 116]  
Цікаво, що в одному ряду з означеннями «лубенський», «опішнянські», «київські»,

<sup>11</sup> О. Субтельний серед інших видів експлуатації Москвою українських ресурсів відзначає, що "у 1719 р. українцям заборонили експортувати зерно безпосередньо на Захід. Натомість вони мали довозити його у російські порти Ригу та Архангельськ, де воно продавалося за встановленими урядом цінами" [11, с. 212].

«полтавські» несподівано – іронічно – виринає «І гусячих п'ять кіп яєць». «Гусячий» – прикметник відносний, а не присвійний; із такого контексту випливає, що населення Гетьманщини уже сприймається не як люди, а як гуси: є не власником, а лише «виробником» продукції.

На відміну від матеріальних дарів Латина, подарунки Енея – чарівні речі, що поєднують колорит російських казок з історичними алюзіями. Щоправда, радянське видання «Енеїди» намагається переконати читачів, що Хміль – казковий персонаж. Для українських історичних пісень і дум це однозначно Богдан Хмельницький («Чи не той то Хміль...», «Висипався Хміль із міха та наробив ляхам лиха»).

Ефемерність дарів троянського князя (уже не козака) алюзією означає підстави імперської позиції:

1) як територіальної анексії, швидкість якої вражає, а початки відсилають до Переяславської ради, коли Б. Хмельницький в боротьбі проти польського панування уклав союз із Москвою:

Се килим-самольот чудесний,  
За Хмеля виткався царя,  
Літа під облака небесні,  
До місяця і де зоря... [7, с. 114];

2) як обіцянки казкового добробуту, за яким криється військовий примус «добування», тобто грабунку:

Ось скатерть шльонська нешпетна,  
І у Липську добули;  
Найбільше в тім вона прикметна,  
На стіл як тільки настели  
І загадай якої страви,  
То всякі вродяться потрави... [7, с. 114];

3) як старовинності (відтак легітимності) Московії у статусі імперії, цар якої – володар «Великої, Малої і Білої Русі», хоча така спадкоємність, знову ж таки, є краденою:

А се сап'янці-самоходи,  
Що в них ходив іще Адам;  
В старинні пошиті годи,  
Не знаю, як достались нам;  
Либонь достались од пендосів,  
Що в Трої нам утерли носів... [7, с. 114-115].

«Важливо пам'ятати, – наголошує Е. Томпсон, – що спершу Московія не називала себе Россія; ця назва почала вживатися в XVII ст., а офіційно використовуватися – у XVIII ст.» [13, с. 40]. Як довів Едвард Кінан, в Московії не було усвідомлення того, що вона є продовженням Київської держави – цей імперський міф був витворений пізніше для виправдання-приховування колонізації. У подальшому тексті «Енеїди» І. Котляревського не раз виринають згадки про крадені речі: Іул для «Евріала / Не пожалів того кинджала, / Що батько у Дідони вкрав» [7, с. 153], а труп Палланта накрили «гарним покривалом, / Либонь, тим самим одіялом, / Що од Дідони взяв Еней» [7, с. 188].

Котляревський покладає провину за втрату суверенітету і на самих українців: «І зараз попросив до столу / Латин Енеєвих бояр...» [7, с. 114].

Крім згадки про бояр, привертає увагу інверсія образу Енея, який, справді, «замінервив». У 4-6 частинах «Енеїди» його послідовно величають князем, хоча, вербуючи союзників для війни проти Турна, він заявляє: «Я кошовий Еней троянець» [7, с. 138]. Запорізькі алюзії цього образу не суперечать (про)московським, по-перше, з огляду на вирішальну для подальшої колонізації України Чорну раду (1663) – вибори, на яких перемогу «січовому» кандидату Брюховецькому забезпечила підтримка Москви й демагогія, що згодом обернулася репресіями і здачею українських національних інтересів<sup>12</sup>. По-друге, в останньому епізоді «Енеїди» оприявнюється інше поєднання московського й запорізького в образі Енея: «Такий, як був Нечеса-князь» [7, с. 206], – тобто князь Г. Потьомкін, фаворит Катерини II, який був записаний до реєстру запорізького війська під прізвиськом Грицька Нечеси.

Тримаючись думки про «дух української землі та історії» в травестії Енея, В. Шевчук стверджує, що «Енеєва зброя була прикрашена образами з українських народних казок: Телесик, Котигорох, Іван Царевич тощо» [15, с. 664], однак Телесик на щиті Енея – не герой, а безпорадна жертва: «Він плакав і лигав кулешик, / До його кралася змія» [7, с. 145], образи ж Івана-царевича, Кухарчика, Сучича і Налетича на заламах щита – аж ніяк не українські. Іронічний сенс бляхованих у персонах «найлуччих лицарських діл», тобто протилежну заявленій оцінку, зраджує присутність серед них Коція і Яги, а також «дурня з ступою новою». Московський колорит наявний уже в

<sup>12</sup> Новий гетьман наказав стратити своїх політичних опонентів – Сомка й Золотаренка. Українські міста ставилися під російський контроль, причому Брюховецький запропонував утримувати російські залоги українським коштом; встановлювався податок на користь царя; передбачалося призначення Москвою українського митрополита й затвердження гетьмана.



обіцянні Вулкана зробити цю зброю: «Все буде золотом покрито, / Як тульській кабатирки» [7, с. 141]. Центральний образ щита – «Конала муха в павутині, / Павук торкав її ногой» [7, с. 145] – більше скидається на емблему імперії, ніж «героїчного нашого епосу». Іронічно представлені й наміри героя: «Так пан Еней наш знаяввся, / Щоб *дружби* Турну докázatь (курсив мій. – А.Г.)» [7, с. 145], – ймовірно, алюзія на мирну пропозицію Петра I Карлу XII. До речі, Турн (наступна строфа) «дожидавсь тоді вертепа, / Хлистав з нудьги охтирський мед» [7, с. 145] – шведські й мазепинські війська до Різдва стояли в Ромні. Ці два епізоди сусідять і в «Історії Русів» [6, с. 213-214].

Московське «походження» Енея в сюжеті завоювання виявляє і його мова. Так, у макаронічній промові до латинських послів (частина шоста) він вживає російське слово: «А Турнус пессімум дурак» [7, с. 188], а згодом настанови Енея для власного війська чітко артикулюють імперську позицію:

Ідіть паліть, рубайте всіх;  
Громадська ратуш, зборні *ізби*  
Щоб наперед всього ізслизли,  
Амату ж зав'яжете в міх (курсив мій. – А.Г.) [7, с. 204].

Варваризм «дурак» можна тлумачити неоднозначно: як російськість Енея або Турна, – але «ізби» не лишають місця для сумнівів: це слово позначає російський «колотит» суб'єкта мовлення, а не об'єкта, адже в Московії ні громадської ратуші, ні «зборних ізб» не було. Магдебурзьке право й загалом принципи виборності та самоврядування були в Україні – до того, як за них взялася імперська політика<sup>13</sup>.

Принагідно варто розглянути й «мовний образ» Турна. На думку В. Шевчука, Турн у травестії І. Котляревського – це Росія: «Турн звертається до нього (війська. – А.Г.): “Реб'ятушки!”», отже, як росіянин» [15, с. 664], «І знову Турн кричить до своїх воїнів російським вигуком “Реб'ята!”» [15, с. 666]. Але в «Енеїді» це насправді «реб'ятушки» і «реб'ята» – так, російське слово, але з виразним іноземним акцентом. Напередодні штурму троянської кріпості (коли Турн кричить також відзначене В. Шевчуком «Дружненько, козаки!») привертає увагу невелика деталь: «На перву рутулян попитку / Троянці так дали в одвіт, / Що Турн собі розчухав литку...» [7, с. 160]. У час безуспішної облоги Полтави, перед Полтавською битвою, зайнятий нічним рекогносціюванням, «розчухав литку» шведський король Карл XII: «Короля тяжко ранили въ ногу и разшибли ея голень» [6, с. 215]. На мій погляд, у цьому епізоді І. Котляревський – не змінюючи фабули Вергілія – алюзієно співвідносить Турна з Карлом XII, союзником І. Мазепи й «неприятелем» Росії.

Але повернемося до образу троянців у сюжеті завоювання. Князівські, а не запорізькі звичаї зраджує полювання: «Тоді троянці всі з хортами / Збирались їхать за зайцями, / Князька свого повеселить» [7, с. 120]. У цитованому тексті проглядає ще одна особливість, якої не було до переломного епізоду з островом Цирцеї, – тепер троянці часто окремо від Енея (для нього, але без нього) – від першого посольства у царя Латина (від імені, але без участі Енея) і до подальших військових дій: «В сю ніч Еней уже зближався / До городка, що Турн обліг...» [7, с. 173]; «Троянці, з города уздрівши, / Що князь на поміч к ним іде...» [7, с. 177]. Отже, на відміну від сюжету мандрів, у сюжеті завоювання троянці у травестії автора маркуються або як козаки промосковської орієнтації, або навіть не як українці, а як москалі:

Но у троянського народу  
За шаг алтина не проси;  
Хто москаля об'їхав зроду?  
А займеш – ноги уноси [7, с. 122].

На думку Т. Гундорової, «у трьох масках бачить своїх героїв і Котляревський, коли вигукує разом із Енеєм: «Козацтво! Лицарі! Трояне!». Козацька, лицарська та троянська символіка забезпечують довільність і навіть гібридність маскарадної репрезентації енейської громади» [4, с. 11]. По-перше, варто піддати сумніву те, що автор «вигукує» разом із героєм – навпаки, в «Енеїді» І. Котляревського мовлення наратора й цитований дискурс відмінні як за представленим баченням, так і за художніми функціями. По-друге, цитоване дослідницею звертання – не до «енейської громади», а до збірного війська союзників в одному з епізодів війни проти Турна. Традиція називати запорожців лицарями (за аналогією до хрестоносців) сягає часів П. Сагайдачного й пов'язана з боротьбою проти «бусурман». Таким чином, у цитованому звертанні козацтво – це українські козаки, лицарі – запорожці, а «трояне» – наразі (у сюжеті завоювання) москалі. В українській історії від 1654 р. (козаки, запорожці й москвити проти польського війська) і до 1775 р. (знищення Московією Запорізької Січі відразу після використання

<sup>13</sup> З-поміж багатьох міст України, які мали магдебурзьке право, але втратили самоврядування під імперським тиском, Київ "тримався" найдовше. Данило Апостол ненадовго відновив принаймні його українську юрисдикцію, однак після смерті гетьмана "у 1734 новий голова Губернаторської ради князь Барятинський заарештував увесь Київський магістрат, конфіскувавши його давні хартії прав, щоб із часом міщани забули їхній зміст і не могли порушити питання про свої права, не маючи документів. Того ж року імперський Сенат двічі відмовлявся затвердити посадником Києва українця, поступившись лише після того, як було доведено, що у місті немає жодного росіянина, який міг би претендувати на цю посаду" [11, с. 216-217].

козаків для остаточного завоювання Криму), військові союзи українського козацтва й «лицарства» з «троянами» були постійними й неунікними.

Трагедія часів Руїни не в тому, що воювали самі з собою, українці проти українців, а в тому, що якраз не могли бути самі в політичних умовах посягання на Україну трьох навколишніх держав: Речі Посполитої, Оттоманської Порти й Московії. Античний сюжет суперництва Енея і Турна за Лавінію (і царство Латина) в «Енеїді» І. Котляревського набуває контурів російсько-польського (а також російсько-шведського) суперництва в «захисті» українських земель. Однак автор не забуває і про третю силу – Кримське ханство й турецького султана. Викликаючи Енея на поєдинок (четверта частина «Енеїди»), Турн згадує зовсім не античного персонажа: «А также пхнул він драгомана / І до латинського *султана*, / Щоб і сьому мордаси втерть (курсив мій. – А.Г.)» [7, с. 120]. У частині шостій із султаном автор співвідносить уже не Латина, а Енея: «Та де ж троянський наш султан?» [7, с. 181].

У фабулі Вергілія бракувало значних «фігур», яких І. Котляревський міг би використати для розповіді про українські політичні перипетії. Можна припустити, що висловом «латинський султан» письменник означає підтримку Оттоманською Портою українських (самостійницьких) сил, тобто йдеться про турецького султана – інакше для чого Турнові перекладач?, – а «латинським» він став через українські володіння; і Польща, дійсно, «мордаси втерла» «латинському султану»: за Карловицьким миром (1699 р.) вона повернула собі Поділля, а Туреччина зреклася своїх претензій на правобережну Україну. Польська шляхта намагається зайняти також Брацлавщину і південну Київщину (виклик Турна Енеєві), але ці території, за польсько-московськими домовленостями належні Речі Посполитій, так і не були нею закріплені: спочатку через опір Палія<sup>14</sup>, а потім через безсилля польських претензій перед московським царем<sup>15</sup>. Поєдинок суперників (останній епізод «Енеїди») завершився смертю Турна, причому Еней тричі повертає меч, що можна трактувати як звичайну для фольклору трикратність – або ж як три поділи Речі Посполитої. Втім, каральна «мораль» цієї прикінцевої строфи – «Живе хто в світі необачно, / Тому нігде не буде смачно, / А більш, коли і совість жметь» [7, с. 181] – не впливає з міфу, а хіба що з алюзійної семантики образу Турна.

Присутність «латинського султана», а також хана Діоміда в «Енеїді» І. Котляревського прямим текстом засвідчує її історичну тематику; читачеві лишається відгадати в образах Турна й Енея інших учасників подій – поряд із названими Оттоманською Портою та Кримським ханством. Зміна політичної орієнтації України із польської на турецьку<sup>16</sup> у виборі альтернативи московському свавілля має кілька епізодів<sup>17</sup>, однак надуманий («сна од яву не розчовп» [7, с. 119]) страх Турна (польської шляхти) втратити Лавінію (Україну) як нібито вже Енеєву (С. Палій та інші правобережні козацькі полковники лише сподівалися приєднатися до Гетьманщини; хоча Самусь встиг присягнути цареві й гетьману Мазепі) з одночасною змогою «мордаси втерть» «латинському султану» має сенс, здається, лише стосовно 1699 р.

Після шведсько-московського протистояння 1708-1709 рр. ще одна спроба опертися на «бусурман» належить П. Орлику, що можна впізнати в невдалому посольстві латинців до хана Діоміда (шоста частина «Енеїди» І. Котляревського):

От з Діомидом ви носились,  
А він вам фігу показав;  
Зазделегідь було змовлятись,  
Як з пан Енеєм управлятись,  
Поки лапок не розклав [7, с. 193].

<sup>14</sup> Сойм 1699 р. поставив козаків поза законом, спонукаючи їх залишити Правобережжя, але Палій відповів: "Я оселився у вільній Україні, і Речі Посполитій нема жадного діла до цього краю: тільки я, як справжній козак і вождь козацького народу, маю право порядкувати тут" [8]. За масштабом і спрямованістю повстання Палія порівнюють із новою Хмельниччиною.

<sup>15</sup> "Петро І, формально наказуючи Мазепі повернути Правобережжя Польщі, в секретних інструкціях (приміром, з 20 вересня 1707 р.) з'ясовував Гетьманові інтереси російської політики на цій території, які не дозволяли повернути її Польщі" [8]. Так само подвійною є подальша імперська політика Петра І: в "Історії Русів" йдеться про "Заднѣпрскую Малоросію по самый Киевъ, которую принужденъ былъ Государь уступить Польшѣ тогдашнимъ своимъ трактатомъ. Но, поверотясь въ Россію, велѣлъ, говорятъ, онъ Гетману Скоропадскому протестовать о сей уступке, яко неправильно учиненной надъ вольною страною, въ протекціи только Россійской бывшею" [6, с. 220].

<sup>16</sup> О.Оглоблин (стосовно часів Північної війни) окреслює, крім офіційної промосковської, дві політичні "партії" у Гетьманщині: пропольську ("гадяцьку") й самостійницьку ("кримську"), яка мусила шукати "бусурманських" союзників, оскільки "якщо б перемогли Петро І і Август ІІ, поділ України між Москвою і Польщею був би припечатаний. У разі перемоги Карла ХІІ і Станіслава Лещинського, ціла Україна, як фактичний союзник Москви, потрапила б знову під владу Польщі" [8]. Також дослідник зауважує антимосковську – пропольську або протурецьку – орієнтацію запорожців на цей час – попри те, що Москва активно намагалася перетягнути січовиків на свій бік; коли ж політика "пирого" не вдалася, московське військо – напередодні Полтавської битви – знищило Запорізьку Січ.

<sup>17</sup> Один із них пов'язаний з іменами Ю. Хмельницького й П. Дорошенка: після того, як Московія, всупереч Переяславській домовленості, підписала з Польщею мир, поділивши Україну навпіл, вирінає "турецька альтернатива". Другий раз, за часів І. Мазепи, вона оприявнилась антимосковським повстанням Петрика, але була предметом дипломатії і самого гетьмана.

Отже, персонажі «Енеїди» в різних її епізодах алюзійно співвідносяться з відмінними персоналіями та подіями української історії, але в сюжеті завоювання (частини 4-6) зберігається загальна схема: латинці – українці як нація (і ті, які «попросили до столу Енеєвих бояр», і ті, що «робили з Турном шури-мури», і ті, котрі «Не мали палахів ні шабель, / У них, бач, Тули не було» [7, с. 128]; троянці – москалі, а також промосковські козаки Гетьманщини; рутульці, «всякі Турнові поганці» [7, с. 173], – польські / шведські сили й відповідні антимосковські, проєвропейські партії українців.

Сім'я Латина наповнюється у трагедії І. Котляревського архетипним змістом родової спільноти, тривкішої за політичні утворення. Ще К.-Г. Юнг звернув увагу на символіку чоловічого й жіночого в колективному несвідомому, що виявляється у називанні й архетипному ототожненні влади, закону, держави – з батьківським, а країни, рідної землі – з материнським началом. Архетипна модель нації як родини зумовлює незмінність підтекстових значень: Латин – українська держава (суверенітет, влада, право), Амата – українська земля (країна, народ, національна ідентичність).

Латин чим далі тим більше втрачає силу: після відмови хана Діюмида підтримати латинців «на лисині трусивсь вінець» [7, с. 192], а вкінці «Латин же, як старий плохутка, / Устояв ледве на ногах. / Тепер він берега пустився / І так злиденно іскривився, / Що став похожим на верзун» [7, с. 205].

На Амату І. Котляревський вказує як на силу не гетьманів (держави), а народу (країни), що послідовно виступає проти троянців: «Се поралася так Амата, / К війні латинців підвела; / Смутна була для неї хата, / На улиці все і жила» [7, с. 129]. Поряд із алюзійною репрезентацією в образі Амати народного – «вуличного» – волевияву, автор символічно означає також державницькі традиції України, зокрема через художню деталь соболиного головного убору (прикмета киеворуського князівського, а потім гетьманського одягу). Якщо перед троянськими послами цар Латин уже в капелюсі й «циновим гудзем застебнувся» (гетьман мусив поділити владу з московськими урядниками, згодом – взагалі відмовитися від влади на користь Малоросійської колегії), Лавися «в німецькім фуркальці», то Амата, хоч і на ослоні, «в едамашковому шушоні, / В кораблику із соболей» [7, с. 113].

Лависі в трагедії І. Котляревського лишається архетипна символіка майбутнього (нащадків), і її ставлення до смерті рідної матері (шоста частина «Енеїди») прочитується цілком прозоро:

...То крикнула «уви!» з-письменська,  
По хаті гедзатись пішла.  
Одежу всю цвітну порвала,  
А чорну к цері прибирала,  
Мов галка, нарядилась вмах;  
В маленьке дзеркальце дивилась,  
Кривитись жалібно училась  
І мило хлипати в сльозах [7, с. 205].

Між рішенням Турна викликати Енея на поєдинок і власне поєдинком І. Котляревський алюзійно вкладає у фабулу міфу кілька сюжетів української історії. При цьому автор здійснює іронічну деконструкцію офіційної імперської ідеології.

**Сюжет І. Цуцик Аматиної няньки.** Колоніальний дискурс українсько-московських відносин трактує будь-який антимосковський виступ як позбавлений народної підтримки, вбачаючи його мотиви не в захисті українських національних інтересів, а в особистих амбіціях та особистих образах гетьманів і козацької старшини<sup>18</sup>. І. Котляревський іронічно обіграє імперське бачення: війна між латинцями і троянцями в «Енеїді» починається з дрібниці – смерті цуцика, якого «ненароком» з'їли хорти троянців.

Алюзійно можна прочитувати образ Аматиної няньки, адже автор подає детальні прикмети: місце («Поблиз троянська кочовання / Був на одльоті хуторок, / Було в нім щупле будовання...») [7, с. 120] – ці землі ще не підпорядковані Москві; статус («Не знаю, жінка чи панянка, / А знаю, що була стара» [7, с. 121]) – це стара батьківщина козацтва (Аматина нянька), однак наразі Правобережжя чи то самостійне (фактично на Київщині, Брацлавщині й Поділлі в кінці XVII ст. був козацький устрій), чи то підпорядковане (формально у складі Речі Посполитої); взаємини з Латином («Давала чиншу до двора»; «Латин од няньки наживався, / зате ж за няньку і вступався, / За няньку хоть на ніж готів» [7, с. 121]) – тут немає панщини, тільки податок, а Лівобережжя готове вступитися за ці землі, адже, попри польсько-московські угоди, українці по обидва боки Дніпра усвідомлюють себе як один народ. Однак під такий же опис (за винятком «щуплого будовання») підходить і Запоріжжя: формально (й економічно) підпорядковане Гетьманщині, воно фактично веде власну зовнішню політику.

<sup>18</sup> Наприклад, в "Історії Русів" союз І. Мазепи зі шведами мотивується так: отримавши – роками раніше – ляпас від Петра І, гетьман "им Ёль умысель, такъ вредный, побужденіемъ собственной его злобы и мщенія, а отнюдь не національныхъ интересовъ" [6, с. 200], – при цьому наратор не зважає на те, що навіть цей застольний царевий ляпас був спровокований саме захистом І. Мазепою національних інтересів.

Відтак важко з певністю сказати, кого саме мав на увазі І. Котляревський під «біленьким цуциком», звичкам якого присвячено цілу строфу. Основні прикмети: служіння панії та походження: «не дуже простий – родом музик» [7, с. 121]. Але найбільш індивідуальною (придатною для алюзійного тлумачення) є трагічна ситуація цуцика, який «на голос гончих одізвався, / чмихнув, завив, до них помчався» [7, с. 121], – щоб стати жертвою троянського полювання. Власне, трагізм не в помилці мисливців, а в тому, що цуцик вважав хортів і гончих «своїми» – і був з'їдений (що передбачає підтекстове значення, оскільки не надається для буквального прочитання: пси на полюванні не їдять).

Така ситуація в українській історії відсилає до принаймні двох «не дуже простих», котрі були «з'їдені» – заслані до Сибіру – через власну довіру до «троянців»: гетьмана І. Самойловича (його називали ще Поповичем – був сином священика) і «борзенського козака й білоцерківського полковника» [8] С. Палія. Гетьман «неохоче приєднався до грандіозного походу на Крим, що його у 1686 р. організували росіяни. ...російські воєводи звалили на нього вину за провал походу, внаслідок чого у 1687 р. Самойловича скинули й заслали до Сибіру» [11, с. 194]. Заколоти у гетьманському таборі були придушені московським військом з допомогою сердюків та компанійців. С. Палій також «на голос гончих одізвався»: марно сподіваючись на допомогу Мазепи й московського царя у повстанні проти польської шляхти (1699), а відтак на приєднання «хуторка на одльоті» до Гетьманщини, самостійно ліквідувавши на Правобережжі (крім Волині) польську владу (1702), він, зрештою, дочекався, що гетьманські війська вступили на Правобережжя (1704) – щоб з наказу Петра I арештувати С. Палія (який був гостем у таборі Мазепи) і втихомирити повстанців.

В обох випадках – після «з'їдення» і Самойловича (1687), і Палія (1704) – мали місце не лише військові «розрухи», але й народні бунти, придушені московською владою: «Хто москаля об'їхав зроду?» [7, с. 122]. В «Енеїді» проти троянців-москалів виступає стара Амата нянька, причому її «рать» аж ніяк не нагадує реєстрове військо:

За нею челядь покотила,  
Схвативши хто що запопав:  
Кухарка чаплію вхопила,  
Лакей тарілками шпурляв;  
З рублем там прачка храбривала,  
З дійницею ричка наступала,  
Гуменний з ціпом скрізь совавсь;  
Тут рота косарів з гребцями  
Йшли битись, з косами, з граблями,  
Ніхто од бою не цуравсь [7, с. 122].

Таким чином, І. Котляревський руйнує колоніальний міф про те, нібито «прості» українці ніколи не виступали проти московитів і що «братній російській народ», за винятком поодиноких представників влади, ніколи не чинив українцям кривди. Автор спонукає читача засумніватися в тезі, заявленій на початку цього сюжету, – що троянці «з малої речі пострадали» [7, с. 120], – причому іронія виявляється в обох аспектах: і в тому, що це дрібниця, і в тому, що «пострадали», адже саме троянці розбили «няньчину рать».

**Сюжет II. «Панове виборне боярство».** За ситуацією Латина, який опинився перед подвійною небезпекою – з боку Турна й Енея – вгадується безвихідне становище Гетьманщини в Північній війні, у якій Польща й Росія стали союзниками, а українці були змушені воювати за чужі інтереси. Латин, «Зібравшись з мудростю своєю, / Щоб не попасти в кайдани» [7, с. 124], категорично виступає проти війни – проти війни взагалі, у його монолозі не йдеться про Енея чи Турна. У цьому епізоді образ Латина нагадує гетьмана Мазепу: «Він стичку мав тільки на ліжку, / А маті як не грав під ніжку, / І то тогді, як підтопавсь; / Без того ж завжди був тихенький, / Як всякий дід старий, слабенький, / В чужес діло не мішавсь» [7, с. 124]. А сперечається він зі «старими, чиновними і заможними», у яких поєднано алузії як на українську старшинську опозицію (виборну), так і на московських бояр. До такої інтерпретації схиляє ремінісценція з «Москаля-чарівника» у звертанні Латина до «виборного боярства»:

А про війну і в головах  
Собі ніколи не кладіте,  
А мовчки в запічках сидіте,  
Розгадуйте, що їсть і пить [7, с. 125].

Той, що сидить у запічку, – домовик, але якщо він ще й «розгадує, що їсть і пить», то це москаль-чарівник з однойменної п'єси І. Котляревського. Отже, можна припустити, що в «Енеїді» цей образ також має підтекстове значення московської влади на українських землях.

Колоніальне уявлення про доброго царя й поганих вельмож<sup>19</sup>, патетично заявлене наратором, – «Вельможі царство збунтовали» [7, с. 125], – підважується фразою Латина: «Який вас

<sup>19</sup> Наприклад, в "Історії Русів" подається така характеристика Петра I: "Государь, при всей добротѣ своей души, слѣпо повиновался Меншикову" [6, с. 221].

обезглуздив кат?» [7, с. 124]. Але й автор у «висновках» цього епізоду згадує ката: «Вельможі! Хто царя не слуха, / Таким обрізати ніс і уха, / І в руки всіх оддати катом» [7, с. 125]. Цитовані слова, іронічно імітуючи офіційне («правильне») ідеологічне висловлювання, дозволяють вгадати, про якого царя йдеться: жорстокі катування за непослух алюзійно вказують як на долю московської опозиції Петра I (ще до Північної війни), так і на долю української старшини, підданої тортурам і страченої московськими катом.

Отже, І. Котляревський в суперечці Латина й «виборного боярства» зміщує два поняття: війна взагалі та війна проти царя. Першу почали нібито вельможі – але насправді їх «обезглуздив кат»; другу – антимосковську – задумала козацька старшина, якій наратор пророкує потрапити в руки катів.

Надалі у тексті «Енеїди» у такому ж подвійному вимірі подаються приготування латинців до війни: з одного боку, боярський «маніхвест», «щоб військо йшло під коругов» [7, с. 126], «повсюдна муштра та учення» [7, с. 128], – у яких проглядається підготовка до Північної війни, причому Петро I не обмежився «боярськими грошима»: «І самії церковні мари / В депо пушкарськеє тягли» [7, с. 127], – безпрецедентний в історії випадок; з іншого боку, за фабулою Вергілія, війну проти Енея готує Амата – й алюзійно це підготовка до війни проти царя, що логічно продовжує попередній епізод придушення троянцями бунту челяді.

Таким чином, письменник зачіпає ще один імперський міф: перефразовуючи сучасного поета, «хатят лі рускіє вайни». Латинське військо – виразно українське: «Щоб голови всі обголяли, / Чуприни довгі оставляли, / А ус в півлокоть би тирчав» [7, с. 126]. Але судячи з боярського маніфесту і синьо-білих «мундирів», у які одягли латинців, – для порівняння наратор пригадує малиновий колір колишніх полків Гетьманщини: «В шапках, було, як мак цвітуть» [7, с. 127], – цю війну хотіли (організувавши) тотальну мобілізацію українського народу, попри голод і злидні) саме росіяни, а в каті, який їх «обезглуздив», вгадується Петро I – «при всей добротѣ своей души» («Історія Русів»). Навіть Турн, який, у цілковитій відповідності до Вергілія, у попередньому епізоді викликав Енея на поєдинок, тут чомусь звертається за порятунком: «В сусідні царства шле послів, / Чи хто із них не порятує / Проти троянських злих синів» [7, с. 129].

І. Котляревський ностальгійно згадує часи, коли в Гетьманщині «так просто військо шикovalo, / Не знавши: стій, не шевелись» [7, с. 126-127], тобто не підпорядковане ні муштрі, ні імперським інтересам. Часто цитованим у студіях «Енеїди» є строфа «Були златії дні Астреї...», яку дослідники чомусь співвідносять із правлінням Катерини II, але не пов'язують із попередніми рядками: «Латинці військо хоть зібрали, / Та треба ж війську должносних»<sup>20</sup> [7, с. 129], – саме їх «справедливість» іронічно зауважує наратор: «Міняйлів брали в казначеї, / А фіглярі писали щот...» [7, с. 131]. Особливо парадоксальним є те, що в ці «златії дні» «шпигоном – з церкви паламар» [7, с. 131]. Перед шведсько-московським протистоянням у «війні маніфестів» між Мазепою та Петром I, що намагалися пояснити українському народу, хто для нього ворог, неабияку ідеологічну роль відіграла церква – підпорядкована Москві.

В. Шевчук [15] відзначає «казковість» п'ятої частини «Енеїди», трактуючи це як нереальність або й утопічність зображеної війни. Уже в четвертій частині, якраз перед описом мобілізації, наратор звертається до музи: «І казку мні скажи такую, / Якої ще ніхто не чув» [7, с. 126]. На мій погляд, це застереження автора щодо подальшої іронії (попередження не вірити в казку) стосується не самих фактів, а їх офіційного потрактування, зокрема того, що латинці радісно йшли на війну і добровільно «одавали все на рать» [7, с. 129].

**Сюжет III. «Така-то збірниця валилась, Енея щоб побити в пух».** Четверта частина «Енеїди» І. Котляревського завершується описом війська Турна, точніше, його союзників: «Та й видно, що не був в зневазі, / Бо всі сусідні корольки / ...Пішли в поход з своїм народом» [7, с. 131]. За цим описом можна впізнати військові сили Мазепи<sup>21</sup> – союзника Карла XII у 1708-1709 рр.

Автор починає реєстр війська з недвозначної згадки про Полтаву:

Мезентій наперед тірренський  
Пред страшним воїнством гряде, –  
Було полковник так Лубенський  
Колись к Полтаві полк веде,  
Під земляні полтавські вали  
(Де шведи голови поклали) [7, с. 132].

Навряд чи випадково І. Котляревський згадує саме полковника Лубенського – одного з

<sup>20</sup> Автор "Історії Русів" вважає за потрібне наголосити, що "войска Малоросійскія въ 1702 году, бывъ отдѣльными корпусами по прежнему въ арміяхъ Боярина Шереметева и Князя Рѣпина, при своихъ начальникахъ" [6, с. 197], – але раніше українські війська були союзниками, а не корпусами московських армій, підпорядковуючись лише гетьману.

<sup>21</sup> "Військо гетьмана Мазепи, яке він привів до шведів, складалося з частин трьох козацьких полків — Лубенського, Миргородського і Прилуцького (друга частина була залишена в Батурині), трьох компанійських полків — Ю. Кожуховського, Г. Галаґана й Андріяша і частини сердюцького полку Я. Покотила. Крім того, при Гетьмані була корогва запорожців (близько 100 чол.) і наймані волохи, калмики і, можливо, татари, що були на службі в Мазепи" [8]. Перед Полтавою це військо більше (за рахунок запорожців), хоча московський терор (Батурин, Січ) змусив багатьох "передумати".

трех реєстрових полків (Лубенського, Миргородського й Прилуцького), які були на боці І. Мазепи й шведів, оскільки залишалися в розпорядженні гетьмана на 1708 р. (інші воювали далеко від Гетьманщини в складі московських армій). Полковник Миргородського полку – Данило Апостол – під тиском московських репресій і погроз (у заручники потрапили навіть родини козацької старшини) перейшов на бік Москви; наказний полковник Прилуцького полку Іван Ніс (залишений із частиною цього полку для захисту Батурина) зрадив, таємно впустивши до міста війська Меншикова. Лише полковник Лубенський Дмитро Зеленський до Полтавської битви залишався на боці Мазепи. Таким чином, автор уже на початку опису війська подає «ключ» до алюзійного прочитання.

«За сим на бендюгах плететься / Байстриук Авентій-попадич» [7, с. 132], – поки що жодних алюзій, лише травестований античний міф: попадич, тобто син жриці (попадаю в «Енеїді» названо й Сивілли), відповідно, безбаченко. Однак характеристика «Авентій був розбійник з пупку» [7, с. 132] може натякати на молодість Карла XII або, більш вірогідно, на імперську традицію називати будь-яких антимосковських діячів (незалежно від походження) розбійниками<sup>22</sup>.

«Тут військо кіннеє валилось / І дуже руччеє було; / Отаман звався Покотиллос» [7, с. 132], – на боці Мазепи (частина у шведів, частина – на захисті Батурина) був сердюцький (охочепіхотний) полк Я. Покотила, були й компанійські (охочекомонні).

«Цекул, пренестський коваленко, / В Латію з військом также пхавсь, / Так Сагайдачний з Дорошенком / Козацьким військом величавсь» [7, с. 132], – від травестії античного міфу (Цекул – засновник міста Пренесте, син Вулкана) автор знову переходить до української історії, асоціативно вказуючи на ще одного союзника Карла XII, поряд із реєстровим, компанійським і сердюцьким військами Мазепи, – запорожців<sup>23</sup>. Ремінісценція української пісні «Ой на горі та й жінці жнуть»: «Попереду Дорошенко, ...а позаду Сагайдачний» (в «Енеїді» – «Один з бунчуком перед раттю, / Позаду другий п'яну браттю / Донським нагаєм підганяв» [7, с. 132-133]) не лише підтверджує єдність запорожців і реєстрового козацтва у справедливому захисті України, але й дозволяє читачеві відразу відмежувати фальш: ні п'яного стану, ні нагаїв у пісні не було.

У наступній строфі іронічно деконструюється імперське бачення гетьмана І. Мазепи як «розбишаки» (автор скористався співзвучністю імен):

За сими плентавсь розбишака,  
Нептунів син, сподар Мезап,  
До бою був самий собака  
І лобом бився так, мов цап.  
Боєць, ярун і задирака,  
Стрілець, кулачник і рубака,  
І дужий був з його хлопак [7, с. 133].

Іронізуючи з «розбишацького» образу старого й невойовничого гетьмана, автор натомість підкреслює, що Мезап (Мазепа) «бився лобом» – тобто розумом, а не кулаками: «В виски, було, кому як впнеться, / Той насухо не оддереться» [7, с. 133]. Заперечується також нібито пропольська орієнтація І. Мазепи: «Такий ляхам був Желізняк» [7, с. 133].

«Другим шляхом, з другого боку, / Агамемноненко Галес / ...Веде орду велику, многу / Рутульцеві на підпомогу; / Тут люд був разних язиків» [7, с. 133], – ймовірно, письменник натякає на калмиків і татар на службі у гетьмана, але варто звернути увагу й на те, що ця орда йшла «з другого боку». Плани І. Мазепи стосувалися ширшого антимосковського виступу як пригноблених народів, так і Кримського ханства; однак багато з тих, що йшли «на підпомогу», спинилися на півдорозі<sup>24</sup>.

«За сими панська дитина, / Тезейович пан Іполит» [7, с. 133], – автор двічі підкреслює панське походження античного героя, однак і детальніший опис стосується міфології, а не українських реалій: «Се був панич хороший, повний, / Чорнявий, красний, сладкомовний, / Що й мачуху був підкусив» [7, с. 133]. Для освічених сучасників І. Котляревського антична міфологія була знайомою і зноюю, відтак читач мав би відразу вловити «момент підозри» – навмисне помилкове твердження як підставу для відчитування іронії – адже насправді Іполит, син Тезея, не спокушав мачухи, вона його обмовила, відтак спростуванню піддається й попередня оцінка героя:

<sup>22</sup> Так, автор "Історії Русів" стверджує: "Гетманство Дорошенка и воинство его не иное что было, какъ великая разбойничья шайка" [6, с. 171] (настільки велика, що ледь не відвоювала Україну. – А.Г.), а Мазепинських сердюків і компанійців відверто називає "сволочи" [6, с. 186].

<sup>23</sup> В "Історії Русів" ні про участь січовиків у союзі зі шведами, ні про підняте запорожцями антимосковське повстання на півдні Гетьманщини, ні про Петрове зруйнування Січі, що поставило кожного козака поза законом, – ні слова, її автор вживає до запорожців мотивацію "кріпаків": "не знали, кому достаються они, и пристали къ Орлику" [6, с. 218]. Донести до І. Котляревського пам'ять про "союзний договір між гетьманом Мазепою й кошовим отаманом Гордієнком – з одного боку, і королем Карлом XII – з другого боку" [8] могли навіть місцеві перекази, адже це було на Полтавщині: "26 березня 1709 р. в с. Диканьці відбулася зустріч Гордієнка з Мазепою, а наступного дня Гордієнко на чолі запорозької делегації з'явився до Карла XII у Великих Будищах" [8].

<sup>24</sup> О.Оглоблин зауважує, що "невдалий кінець Слобожанської експедиції в лютому 1709 р., а головне – руйнація Запоріжжя не могли не розхолодити турецький і кримський уряди, на допомогу яких особливо сподівалися Карл XII і Мазепа." [8].

«Надута, горда, зла личина» [7, с. 133], – виявляючи авторську іронічну імітацію офіційного дискурсу обмови, а не справжні характеристики українських союзників Карла XII.

**Сюжет IV. Евріал і Низ.** Розглядаючи портретний рівень іронічної трансформації, Р. Семків зауважує антитетичну подвійність або принаймні гетерогенність персонажа в іронічному тексті та, на противагу такій неоднорідності, «послідовне дотримання в героїчних текстах фіксованого ракурсу зображення персонажа: він не несе в собі суперечливих рис» [10, с. 64]. Евріала й Низа, персонажів «Енеїди» І. Котляревського, можна розглядати як «людей імперії» (Р. Семків) саме на підставі суперечливого поєднання у цих образах героїчного й антигероїчного, а в способі їх зображення – чергування патетичного й прозаїчного. Якщо перше в студіях «Енеїди» педалюється (хрестоматійні цитати на кшталт «*Де общее добро в упадку...*»), то на друге дослідники, як правило, уваги не звертають, однак саме ці характеристики – не просто низькі (бурлескні), але нищі – підважують «героїчність» Низа й Евріала.

Антигероїчний код задає порівняння з вовком (Евріал «*Колов і різав без розбору, / І як ніхто не мав з ним спору, / То поравсь, мов в кошарі вовк*» [7, с. 155]) і «*плаксивеє з синком прощання*» [7, с. 161] матері загиблого «Евруся». Крім того, автор провокує недовіру до героїчних характеристик персонажів. Так, Евріал «*В намет к Мезапу був пустився, / Там, може б, смерть собі найшов; / Но повстрівався з другом Низом, / З запальчивим, як сам, харцизом, / Сей Евріала удержав*» [7, с. 156], – декларований запал побратимів спростовується логікою подій: «*запальчивий*» Низ стримує Евріала. Так само іронічно обігрується «*храбрість*» «*смільчаків*», у яких «*раділо серце не трусливо*» [7, с. 157], – уже в наступній строфі вони «*бистріше бігли од хортів*» [7, с. 157], рятуючись від латинців (на цей раз не сонних).

Але найбільшим спростуванням героїзму Низа й Евріала в «Енеїді» І. Котляревського є мотивація їх вчинку, представлена також у двох вимірах: патетичному – «*Де общее добро в упадку, / Забудь отця, забудь і матку, / Лети повинність ісправлять*» [7, с. 152] – і прозаїчному: «*Перед Енеєм заслужиться*» [7, с. 151], причому ціна «героїзму» наперед обговорюється з Іулом:

І посулив за їх услугу  
Землі, овець і дачь по плугу,  
В чиновні вивесть обіщав [7, с. 153].

Обіцяна плата спонукає пильніше придивитися до алюзійного підтексту. Дотримуючись фабули Вергілія (двоє друзів здійснюють нічну вилазку до ворожого стану й гинуть), І. Котляревський використовує художні деталі, що ведуть не до античного міфу, а до української історії – нічного винищення Батурина московськими військами Меншикова<sup>25</sup>. За античним героєм Низом (у російській транскрипції – Нис) в «Енеїді» І. Котляревського вгадується І.Я Ніс, який надіслав московитам провідника, впустивши їх до сплячого Батурина. «*Зрада Носа документально засвідчена в царській жалованій грамоті на «чин полковничий» (з дня 14 листопада 1708 р.)*» [8], – пише О. Оглоблин. Цікава деталь: Низ у творі українського письменника збирається ніби й не до ворожого стану, а до троянського – щоб побачити Енея:

Дорожку знаю я окромну,  
В нічну добу, в годину сонну,  
Прокрастись можна поуз стан  
І донести пану Енею...  
...Чкурнем – і поки сонце зійде,  
Енея мусим повідать [7, с. 153].

Отже, намір «героїв» «донести пану Енею» за обіцяні вівці, землю й чини виходить за рамки міфу, оприявнюючи спосіб, у який московські війська захоплювали українські міста<sup>26</sup>. В «Енеїді» І. Котляревського Низ – «без нені, без отця дитина» [7, с. 153] – нагадує також Меншикова (у Вергілія Низ не є безбаченком). А походження Евріала – «*Мій батько був сердюк опрічний*» [7, с. 152] – поєднує українське («сердюк») і московське («опрічний») військові означення часів Петра I.

Початкове твердження наратора, що в побратимів «*кров текла хоть не троянська, / Якась чужая – бусурманська, / Та в службі вірні козаки*» [7, с. 157], іронічно деконструється подальшим текстом. Попри заявлену «не троянську» кров, Низ звертається до латинців тією ж макаронічною мовою – «*Пеккатум робиш, фратер милій...*» [7, с. 158], – яку вживають троянські послы (четверта чатина «Енеїди»), а згодом використовує Еней для розмови з латинськими послами (частина шоста). Не козацький і не «бусурманський», а московський колорит виявляє художня деталь «*Жвяхтіли мокрі личаки*» [7, с. 157]. А теза про вірність у службі виявляється

<sup>25</sup> "Ні намови Меншикова й князя Д. Голіцина, які підійшли до Батурина з 10-тисячним військом, ні письмовий царський наказ Чечелеві (датований 29 жовтня), ні слабкість батуринських укріплень, ні стара незгода між козаками й сердюками не вплинули на оборонців міста" [8], однак "вночі проти 2 листопада московське військо пішло в наступ і після двогодинного бою, завдяки допомозі деяких зрадників (зокрема прилуцького полкового обозного Івана Носа), оволоділо Батурином" [8].

<sup>26</sup> "Одним з таких зрадників був сердюцький полковник Бурляй (Бурлій?), командант Білоцерківської фортеці, який у листопаді 1708 р. здав кн. Д. Голіцинові Білу Церкву й видав здепоновану там частину Генерального Скарбу і особистих скарбів Мазепи. «А при уговорѣ, — писав Голіцин Головінові 21 листопада, — оному полковнику за отдачу фортеці обещано дачь 100 рублев, сотникам по 40, казакам по 2 рубли»" [8].

імперською вірнопідданістю, але зрадою українському народу. Дилема служіння чужій «отчизні» або власному роду розгорнена письменником у виборі найманця Евріала, який полишає матір (асоціативно це архетипний образ рідної землі) на утримання Іула, обираючи «повинність»<sup>27</sup>: «Як ми Енею присягали, / Для його служби жизнь оддали, / Тепер не вільна в жизни мать» [7, с. 152].

Описуючи надлюдські можливості двох побратимів у винищенні ворожого війська (героїчний код), наратор означає також їх нелюдську – антигероїчну – жорстокість і байдужість до пролитої крові:

Земля взялась од крові калом,  
Поляк піднявся б по сам пас.  
Но наші по крові бродили,  
Мов на торгу музик водили [7, с. 157].

На мою думку, ця кривава вакханалія алюзійно співвідносна саме з батуринськими подіями<sup>28</sup>. О. Оглоблин наводить європейські, українські й російські згадки про долю шеститисячного Батурина, які «одностайно свідчать про тотальне знищення міста та його людности» [8] – не лише війська, але й мирних жителів, включно з навколишніми селянами: «Коли 8 листопада (тобто через шість днів після різанини. – А.Г.) Мазепа й шведи побачили руїни і згарища Батурина, ще «крови людской в мѣстѣ и на предмѣстьи было полно калюжами» (Чернігівський літопис)» [8]. В «Енеїді» І. Котляревського латинці «в лагері найшли різниці, / Лежали битих м'яс копиці, / Печінок, легкого, кишок» [7, с. 159]. Трагічність цієї жахливої картини не відтіняється ні бурлеском, ані іронією – на відміну від «кувікання» матері загиблого «героя» Евріала. Наратор «Енеїди» шкодує лише за тим, що українсько-шведське військо прийшло до Батурина запізно: «Турн тогді уже наївся, оп'ять о битві помишляв» [7, с. 159]. У подальшій облозі рутульцями «нової Трої» асоціативно вгадуються безуспішні намагання Карла XII здобути Полтаву.

**Сюжет V. Енеєві «вербунки».** У шостій частині наратор повертається до полтавської теми: збирається «стать на Шведськую могилу, / Щоб озирнуть военну силу / І битву вірно описать» [7, с. 173].

Часто цитованим у студіях «Енеїди» є звертання до «цнотливої», але «од старості сварливої» музи, «Ніхто з якою не любився, / Не женихавсь, не жартовав» [7, с. 162]. При цьому зумисна авторська «обмовка» («Старою дівчину назвав» [7, с. 162]) лише актуалізовує герменевтичний код, привертаючи увагу до підтекстового значення образу музи. На думку В. Шевчука [15], тут поет декларує зміну поезики: «Я музу кличу не такую: / Веселу, гарну, молодую» [7, с. 162]. Однак у попередній строфі автор висловлює готовність іти саме за «старою»: «І про війну так розказати, / Мов твій язык би говорив» [7, с. 162]. На мій погляд, цією «новою старою» музою – традицією зображення української історії – є народні перекази та рукописні літописи: «Ох, скільки муз таких на світі! / Во всякім городі, в повіті! / Укрили б зверху вниз Парнас» [7, с. 162]. Вдруге звертання до старої дівчиці музи – «без зубів» (без сили в умовах панівного імперського дискурсу) – спостерігаємо у шостій частині «Енеїди», саме вона описує прибічників Енея («Кажі: які там прасунки / В Енеєві пішли вербунки, / Щоб проти Турна воювать» [7, с. 174]), причому вочевидь ідеться про козацьку старшину: Еней «з Паллантом в човні частовався, / Поїв всю старшину як міг» [7, с. 173].

Представляючи «Енеєві вербунки» жіночим голосом музи (вище розглядався подібний епізод із «брехнею» Юнони проти Венери), автор не лише забезпечує для себе позірну непричетність, але й подає читачеві код не вдавано-офіційного (іронічного) мовлення, яким володіє наратор-резонер, а справжнього (неіронічного) дискурсу викриття козацької старшини, яка йшла до війська Енея (під владу Москви) «Щоб значкового дослужиться / І на війні чим поживиться» [7, с. 175]<sup>29</sup>. Подібно до поблажливої характеристики наратором «бабської» суперечки Юнони й Венери, мовлення музи наприкінці теж переходить до риторики вибачень за простацьке «лепетання»: «Бігме! / На щотах не училась, / Над карбіжем тож не трудилась, / Я, що

<sup>27</sup> О. Оглоблин зауважує, що "численні «вірнопідданські» заяви (супліки) українських міст (Прилук, Лубен, Лохвиці, Новгорода-Сіверського) і сотень Лубенського, Миргородського та Прилуцького полків писалися з метою самоохорони від московських репресій ... Але навіть у цих вимушених декляраціях звучить щира тривога «за милую Малоросійского всего края нашего отчизну»" [8].

<sup>28</sup> "Яскраву картину Батуринської трагедії подає «Описание о Малой Россіи» Григорія Покаса (1751): «Князь Меншиков з великоросійским войском город Батурин... и жителей тамошних... з женами и дѣтьми их достал... а народ увесь даже до ссущих (немовлят) выколосил и вырубил, с коих кровь дорогами и улицами в Сейм рѣку лилась, будто как обыкновенно на кола млиновые вода идет, при том же и церквее Божественных не пощажено»" [8].

<sup>29</sup> Ця народна (старої цар-дівчиці музи) оцінка є категоричною та безапеляційною і не враховує того, що для зацілілої української старшини московська служба могла бути не бажаною, але вимушеною, адже "всі засоби терору, психічного і фізичного – пропаганду, обіцянки й погрози, цивільні церемонії й церковні обряди, зневагу і знущання, кари in effigie й найжорстокіші in absentia тортури і страти, меч і вогонь, – все кинула Москва в 1708 р. проти гетьмана Мазепи та його однодумців, а заразом і проти всіх прагнень українського народу до волі й незалежності. І це залишилося залізною традицією московського імперіалізму аж до сього дня" [8].



було, те лепечу» [7, с. 175], – це традиція давньої української літератури<sup>30</sup>, отже, не суперечить заявленій на початку «письменності» музи («В полтавській школі наученна» [7, с. 174]).

В образах супутників Енея, яких послідовно викриває муза, і на сьогодні можемо впізнати окремі алюзії на українську козацьку старшину, окреслені автором у деталізованій трагедії античних персонажів.

А то сидить в брилі, в кереї,  
З товстою книжкою в руках,  
І всім, бач, гонить ахінеї,  
І спорить о своїх правах?  
То родом з Глухова юриста,  
Він має чин канцеляриста  
І єсть добродій Купавон [7, с. 175].

Одним із тих, що перейшли від Мазепи до Петра I, був Данило Апостол. Глухів – нова гетьманська резиденція. Після того, як перша малоросійська колегія була розпущена, миргородський полковник Данило Апостол стає гетьманом (1727-1734), але «за всіма зовнішньополітичними контактами мав наглядати російський намісник, військові справи – контролювати російський фельдмаршал, а цар одержував право дарувати землі в гетьманщині» [11, с. 215]. За таких умов гетьман, справді, більше скидається на юриста й канцеляриста. Апостол продовжує реформу системи судочинства, розпочату П. Полуботком, і виразно «спорить о своїх правах»<sup>31</sup>.

А то беззубий, говорливий,  
Сухий, невірний, як шкелет,  
І лисий, і брехун сварливий?  
То вихрест із жидів, Авлет.  
Недавно на другій женився,  
Та, бач, в рахунку помилився,  
Із жару в полум'я попав.  
Щоб од яги як одв'язатись,  
То мусив в військо записатись  
І за шпигона на год став [7, с. 175].

Ймовірно, за цією характеристикою криється Іван Скоропадський, який був близький до І. Мазепи, але опинився (як полковник Стародубський) на боці Москви. Із 1708 до 1722 р. він був гетьманом, але цілком «беззубим» – безсилим в умовах фактичної московської окупації України. О. Оглоблин вказує, що І. Скоропадський «у 1708 р. мав понад 60 літ життя і кілька десятків років старшинського стажу» [8], «це була розумна й тактовна людина, з певним дипломатичним хистом («ростропный человек»), як називав його гетьман Самойлович» [8]. Однак «жидівство» Авлета в «Енеїді» І. Котляревського можна метафорично сприймати не лише як дипломатичність, але як прагматизм, пов'язаний – і в цитованій строфі, і в житті І. Скоропадського – з вигідним одруженням<sup>32</sup>. Крім того, другою дружиною майбутнього гетьмана стала Анастасія Марківна Маркович – «жидівського» роду. Вислів «за шпигона на год став» можна трактувати як початок гетьманства І. Скоропадського – в умовах воєнних дій Москви проти гетьмана І. Мазепи.

**Сюжет VI. «В війні і взріс, і постарів».** У подальших воєнних діях рутульців і троянців (уже за участю Енея) проглядається не тільки Полтавська битва, але загалом політика російського самодержавства щодо України у XVIII ст. Дума, яка тривожить самодержця Енея («один за всіх не спав», «сам за всіх і отвічав» [7, с. 176]), – не тільки «як Турна-ворога побити» [7, с. 176], але як «царя Латина ускромити / І успокоїти народ» [7, с. 176]. Художні деталі, які добирає І. Котляревський для характеристики Енея у цій частині «Енеїди» (аж до прикінцевого поєдинку), вказують на Петра I.

«Еней пройдисвіт і не промах, / В війні і взріс, і постарів» [7, с. 178], – Петро I змалку займався неіграшковими, з використанням справжньої зброї, забавами. Втім, ці риси не є унікальними й можуть стосуватися не тільки московського царя. Близьче до Петрових «неповторних» відносин із церквою (вище вже йшлося про церковні дзвони, які «в депо пушкарськеє тягли») підводить «біблійна» оцінка: «Призвідця був во всіх содомах» [7, с. 178].

<sup>30</sup> Пор. звертання до "ласкавого читальника" у Величка: "...полай мене за невігластво в цій справі, і, покладаючись на ті правдивіші літописи, але не знищуючи й моєї нікчемної праці, виправ мене даним тобі від Бога розумом" [3, с. 263].

<sup>31</sup> Д. Апостол повернув Київ під український контроль, відновив гетьманське право призначати Генеральну канцелярію та полковників, частково відновив земельний фонд, скоротив експортні мита.

<sup>32</sup> "Його (І. Скоропадського. – А.Г.) службовій кар'єрі чимало допомогло одруження з дочкою чернігівського полкового обозного Калениченка. Майбутній гетьман, ідучи одружуватися (1678), мав при собі лише одного челядника, четверню коней і «палубець». Але незабаром почалося його збагачення з допомогою тестя Калениченка" [8]. "Нове одруження (к. 1700 р.) з дочкою багатого прилуцького орендаря Марка Аврамовича (Марковича), вдовою колишнього генерального бунчужного з 1678 до 1687 р. Костянтина Голуба (шваґра Самойловича), ще більше зміцнило маєтковий стан Скоропадського, бо Настасія Марківна мала значні достатки" [8].

Унікальним нахилом Петра I було колекціонування «чудесних» потвор для створеної ним кунст-камери, що алюзійно обігрується у рядках: «Еней тут добре колобродив / І всіх на чудо потрошив; / Робив він із людей уродів» [7, с. 178]. Гіперболізовані героїчні риси Енея («Хто землю так трясє сирую?» [7, с. 181], «Махне мечем – врагів десятки / Лежать, повиставлявши п'ятки; / Так в гніві сильно їх локшив» [7, с. 181]) поєднано з цілком індивідуальною – антигероїчною – нервозністю: «Сустави всі на нім дрижать» [7, с. 181], «Еней совався, як навіжений, / Кричав, скавав, мов віл скажений» [7, с. 181].

Серед тих, хто загинув від гніву Енея, привертає увагу безіменний: «Тут на бігу піймав за рясу / Попа рутульського полку, / Смертельного задавши прасу, / Як пса, покинув на піску» [7, с. 182].

В епічній традиції (яка імітується в «Енеїді» І. Котляревського) ім'я героя може означати ціле його військо, але сам герой не може битися із негероями – дрібними й невідомими. Відтак важко погодитися з В. Шевчуком [15], що в цитованому уривку піп – це справді піп (за дослідником – прикмета російської армії), адже в ролі побитого «антигероя» він має бути достатньо значним і могутнім. На мій погляд, ця сутичка Енея з попом є алюзією на «смерть» української церкви, яка внаслідок реформи Петра I була не просто підпорядкована державі, але державі чужій. Відтак політичні репресії охопили не лише гетьманів і козацьку старшину, але й найвище українське духовенство, а після викорінення Священним Синодом «єретичних відхилень» «колись осібно й зорієнтована на Захід українська православна церква тепер стала всього-на-всього готовим засобом поширення російської імперської культури» [11, с. 247].

Перемігши Мезентія, Еней насадив його «доспіхи» на пень:

Шисак, панцир і меч булатний;

Спис з прапором, щит дуже знатний;

І пень, мов лицар, в зброї був [7, с. 186].

Наратор наголошує, що Еней «се робив не для потіхи» [7, с. 186], а сам ватажок троянців заявляє: «Оце опудало погане / Латинів город одіпре» [7, с. 186-187]. Отже, «пень у зброї» можна розглядати як емблематичний образ української державності, від якої лишилася тільки оболонка, і «спис з прапором, щит дуже знатний» уже не захищали українських інтересів.

Це підтверджує і посольство Латина, яке схвально приймає Енеєву «річ» про те, що відтепер царем буде він: «Вам буде рекс, Амати зять» [7, с. 189]. Прикметно, що всі послі «асесорського чина, / Один армейський копитан» [7, с. 188], – колись повноправна гетьманська влада тепер обмежена судовою (чин асесора) функцією.

Автор іронічно ставиться до тривалості укладеного миру між троянцями й латинцями (імперією та колонією): «І мировую тут зробили / На тиждень, два або і три» [7, с. 189]. Один із пунктів договору – «Щоб теслі і другі майстри / Латинські помогли троянам, / Сим ланцям, голякам, прочанам, / Достроїть новий городок» [7, с. 189], – йдеться про Петербург, зведений на козацьких і посполитих українських кістках (як і Ладозький канал).

«Но і у Турна був сутяга, / Брехун, юриста, крюк, підтяга, / І діло Турна захищав» [7, с. 191], – алюзійно це можна співвіднести з «юристом»-емігрантом П. Орликом і продовженням «шведської» справи, хоч після відмови латинцям хана Діюмида (Росія здобула мир із Туреччиною та Кримом, союзниками шведського короля) ця справа була програна. Ютурна переконує, що «стид всім стоять згорнувши руки, / Як згине Турн, терпіти муки, / Дать шиї в кандали ковать» [7, с. 200]. 1721 р. був укладений мир зі Швецією, і для України це справді означало нові "кандали": того ж року Петро I проголосив себе імператором і скасував гетьманство, запровадивши Малоросійську колегію<sup>33</sup>.

Дванадцять років (1709-1721) українська влада намагалася зберегти мир із «троянцями», слухняно приймаючи обмеження суверенітету й нехтуючи національними інтересами. Але вірнопідданська позиція не допомогла: поки «в конгресі так тягались, / Еней к Лавренту підступав (...) Латин таку почув новинку, / Злякався, пустив із рота слинку, / І вся здригнулась старшина» [7, с. 195]. Цікаво, що основний опонент Турна в попередній «конгресовій» дискусії (щодо війни або миру з Енеєм) – Дрансес – має ті ж прикмети, що й інтерпретований вище («Енеєві вербунки») Авлет, алюзія на І. Скоропадського. Це не лише ворожість до Турна й вірнопідданство Енеєві, але й індивідуальні деталі: Авлет – «говорливий», «лисий» і «брехун сварливий», Дрансес – «був дивний говоруха» [7, с. 193] (іронічне мовлення наратора), «стара пустомеля» [7, с. 194] (нейронічна оцінка Турна). Крім того, Турн викриває Дрансеса у залякуванні народу й брехні: «Що буцім хоча я одятя / Головку лисую твою» [7, с. 194]. Таким чином, і за подіями, і за портретними характеристиками алюзійно йдеться про завершення правління гетьмана І. Скоропадського. «От вам і мир», – сказав Турн лютий» [7, с. 195], – тут автор іронічно обігрує мир, який розпочав новий наступ імперії на українську державність.

**Сюжет VII. «Зрада».** Однією з визначальних прикмет колоніального дискурсу російсько-

<sup>33</sup> "Зразу ж після смерті Апостола нова імператриця Анна Іоанівна знову заборонила вибори гетьмана й заснувала ще одну колегію під назвою "Правління гетьманського уряду"... Удаючи, що його колегія існує лише тимчасово, Шаховський мав таємні інструкції поширювати чутки, що в надмірних податках і невмілому керівництві гетьманщиною винні попередні гетьмани" [11, с. 216].

українських відносин є концепт зради (ясна річ, колонією метрополії, а не навпаки), що стосується не лише імперського образу Мазепи. За словами Петра І, всі гетьмани виявилися зрадниками [11, с. 213]. Питання присяги московському цареві – попри те, що Москва давно порушила Переяславську домовленість захисту України від Польщі, а політичне, економічне й релігійне підпорядкування Гетьманщини взагалі не було предметом Березневих статей Б. Хмельницького – заклало основи колоніальних ролей: з одного боку, «великоросійського» «справедливого» покарання за зраду (це слово виправдовувало будь-які утиски: друкування української книги – зрада, європейський культурний досвід – зрада, українська церква – зрада, власне бачення власної історії – зрада і т.п.) та, з іншого боку, нав'язуваного «малоросійській» свідомості одвічного почуття провини. Зрада імперії стала «первородним гріхом» українців, які не хотіли зраджувати свій народ.

Мотив такої «зради» (на протигагу «вірності» Низа й Евріала) актуалізується в останніх епізодах «Енеїди» І. Котляревського.

Протилежність українського автономізму й малоросійської вірнопідданості у баченні зради виявляється в позиціях Турна й Латина. Якщо Турн звинувачує троянців: «Нехай злиденні прочани, / Задрипанці твої трояни, / Нехай своїх держаться слов!» [7, с. 197] (прикметно, що це апеляція до Латина, відповідно, уже «його» трояни), – то Латин цілком певний, що не має права розпоряджатися долею власної дочки і царства: «Послухай же, судьби єсть воля, / Щоб я дочки не отдавав / За земляка, а то зла доля / Насяде, хто злама устав (курсив мій. – А.Г.)» [7, с. 197].

Іронічне мовлення наратора деконструє імперське бачення «зради». Наприклад, парадоксальною і невмотивованою постає «зрада» Енея не своїми (підданцями), а чужими (ворогами), причому на полі бою: «К тому ж Мессап, забігши збоку, / Зрадливо, зо всього наскоку / Пустив в Енея камінець» [7, с. 203]; «Еней, таку уздрівши зраду...» [7, с. 203]. Так само невмотивованим є імперське використання концепту зради щодо невідповідної волі Іншого, який не є ворожим, а лише нейтральним. Попри те, що Еней воює з Турном, цілком «лояльний» Латин (українська держава) для нього також є зрадливим, адже це гарний привід для завоювання: «І зараз з військом одправляйтесь / Брать город, де паршивий пес, / Латин зрадливий, п'є сивуху» [7, с. 204]; «Еней, на город руки знявши, / Латина в зраді укорявши, / Кричить: «Латин вина злих діл» [7, с. 204].

Якщо прочитувати в троянсько-латинських перипетіях «Енеїди» І. Котляревського (4-6 частини) російсько-українські відносини, безнадійним виглядає намагання Юнони визначити рамки для імперського панування:

Нехай Еней сідла рутульця,  
Нехай спиха Латина з стульця,  
Нехай поселить тут свій рід.  
Но тільки щоб латинське плем'я  
Удержало на вічне врем'я  
Імення, мову, віру, вид [7, с. 207].

Ці слова сприймаються як антиколоніальний протест, адже на часи І. Котляревського імення «Русь» уже було вкрадене московитами, нова назва «Україна» – підмінена принизливим «Малоросія»; мова – витіснена до усного побутування, а літературна заборонена ще Петром І, навіть для церковного вжитку; віра – ніби так само православна, але церква спочатку підпорядковується московському патріархату, а згодом російській державі, – тобто ця віра уже денационалізована, відчужена від української культури й перетворена на засіб поширення імперської ідеології. Чи не єдиним острівцем українського залишався «вид» – самобутня культура та усвідомлення власної окремішності, зокрема й права власного – а не офіційного імперського – бачення історії.

Повний текст «Енеїди» І. Котляревського вийшов лише 1842 р., заставши інше, ніж автор, покоління читачів. І йдеться не тільки про напівзабуту традицію давньої української літератури й набуту «оскому» від спотвореного, «малоросійського», обличчя котляревщини, але й про «одноголосу» риторичність народницького дискурсу, який зі своїми патетичними мірками легко впізнав український колорит трагедії, однак заледве сприймав алегорії та історичні алюзії і зовсім «не бачив» іронічної двоплановості. Коли твір Котляревського нарешті дочекався професійних (але все ще підцензурних) критиків, вони не змогли пробачити йому «сміховини на московський кшталт», а надто – бурлескного заниження національного. Пізніші дослідники або вдовольняються вирваними з контексту цитатами (що унеможлиблює відчитування іронії), або знічено звертають увагу на неоднорідність («гетерогенність») образів та пафосу, але – впевнені в тому, що зміст твору зводиться до декларованого, – не сприймають ці суперечності й стилістичні конфлікти як «моменти підозри», тобто підставу для відчитування іронії.

І все ж можна стверджувати, що «Енеїда» не тільки породила малоросійське графоманство, але й визначила (через рік після виходу цілого, із 5-ою та 6-ою частинами, тексту) найвидатніший період у творчості найбільшого українського поета – Т. Шевченка. У всіх підручниках з історії української літератури зміна творчої манери автора в період «Трьох літ» – «вже не плачу й не співаю, а вию совою» – прямо детермінується його подорожами на Україну. Побачене, разом із

заглибленням в національну історію, дійсно, може пояснити різке посилення антиколоніального пафосу й появу сатири, але чи пояснює це суттєві зміни поетики? На мою думку, Шевченкова техніка періоду «Трьох літ» («Сон», «Кавказ», «Великий льох», «І мертвим, і живим...» та ін.) – це значно випрозорена, більш риторична, але впізнавана техніка «Енеїди»: «низький» бурлеск, вжитий із високою (викривальною) метою; гротеск (хоча контрасти у площині естетичних «пропорцій» та емоційного сприйняття з'являються ще в «Гайдамаках»); алегоричність та емблематичність образів (поряд із символами); алюзії, насамперед історичні й політичні; змінна внутрішня фокалізація (нарративна перспектива), тобто почергове представлення різних точок зору й особливо – імітація у власному мовленні бачення «Іншого», зокрема й дискурсу офіційного, імперського («Отам-то милостиві ми...»); іронія (у Шевченка часто переходить у сарказм та інвективу, тобто не є наскрізною, як світовідчуття, для цілого тексту, а вживається лише як окремих засіб творення образу, що однак передбачає «включення» контексту). Тема традицій «Енеїди» у творчості Т. Шевченка заслуговує окремої студії, однак безперечним є те, що його рецепція була не тільки критичною (хоч і цю не варто зводити до слів «бурлацьке юродство»), але й художньою. Наприклад, у «Кавказі» бачимо іронічне (навіть саркастичне) «Слава! Слава! / Хортам, і гончим, і псарям, / І нашим батюшкам-царям / Слава» [14, с. 119], – тут не лише техніка І. Котляревського (викриття імперії за рахунок нарративної перспективи – імітованого імперського голосу, вдавано-патетичного, що приховує протилежний підтекст), але й мотив «Енеїди»: можемо впізнати хортів, гончих і псарів із епізоду про бідолашного цуцика Аматиної няньки. Те, що Т. Шевченко використовує полювання як алегорію імперської політики – «Застукали сердешну волю / Та й цькуємо» [14, с. 119], – дає підстави припускати, що саме в такому значенні він побачив цей образ в «Енеїді». Однак її антиколоніальний підтекст, якщо й прочитувався, був приречений на літературознавче мовчання: в умовах імперії (Російської, а для пізніших критиків – радянської) така інтерпретація навряд чи могла бути фіксованою на письмі, а тим більше – опублікованою.

«Найновіша, постколоніальна, фаза української історії переконує, що культура і свобода нації не є раз і назавжди здобутим благом – як цінності, невід'ємні від громадянських прав і внутрішньої гідності сучасної людини, вони потребують повсякденного свого підтвердження, захисту і розвитку, що є обов'язком кожної свідомої особи і всього суспільства, зокрема елітних його верств і державних інституцій» [2, с. 347]. Одним зі способів такого підтвердження є постійна актуалізація культурного досвіду, зокрема й перечитування літературної спадщини, особливо таких текстів, як «Енеїда» І. Котляревського – твір, що дійсно став перформативом для національного письменства. Але в сенсі антиколоніального протесту, прихованого / похованого в алюзійному й іронічному підтексті, дієвість цього слова все ще чекає на «воскресіння» у свідомості читачів.

#### Література:

1. Астаф'єв О. Поети і воїни прийдешнього / О.Астаф'єв, А.Дністровий // Празька поетична школа : Антологія / Упоряд. текстів та передм. О.Г. Астаф'єва, А.О. Дністрового. – Харків : Веста; Ранок, 2004. – С. 3-31.
2. Будний В. Порівняльне літературознавство : Підручник / В. Будний, М. Ільницький. – К. : Вид-дім "Києво-Могилянська академія", 2008. – 430 с.
3. Величко С. Сказання про війну козацьку з поляками... (Уривки) / Самійло Величко; переклад Вал. Шевчука // Давня українська література Х – XVIII ст. Твори / Упорядкув. текстів, передм., підготов. комент., прим. та навч.-метод. матеріалів О.М. Сліпушко. – К. : Школа, 2005. – С. 260-290.
4. Гундорова Т. "Малоросійський маскарад": колоніальний дискурс в "Енеїді" Котляревського і навколо неї / Тамара Гундорова // Українська мова та література. – 2004. – Число 25-28 (377-380). – С. 9-16.
5. Зеров М. Українське письменство XIX ст. Від Куліша до Винниченка: Лекції, нариси, статті / Микола Зеров. – Дрогобич : Видавнича фірма "Відродження", 2007. – 568 с.
6. Конисский Г. История Русов. Репринтное воспроизведение издания 1846 года / Ответств. ред. В.А. Замлинский. – К. : Дзвін, 1991. – 307 с.
7. Котляревський І. Поетичні твори. Драматичні твори. Листи / Іван Котляревський; упоряд. і прим. М.Т. Максименко. – К. : Наук. думка, 1982. – 320 с.
8. Оглоблин О. Гетьман Іван Мазепа та його доба / Олександр Оглоблин. – Нью-Йорк – Київ – Львів – Париж – Торонто, 2001 // <http://litopys.org.ua/coss3/ohl.htm>
9. Погребенник В. Українська класична література (кінець XI – XX ст.) / В. Погребенник. – Львів, 1998. – 200 с.
10. Семків Р. Іронічна структура: типи іронії в художній літературі / Ростислав Семків. – К. : Вид-дім "КМ Академія", 2004. – 135 с.
11. Субтельний О. Україна: історія. – 3-тє вид., перероб. і доп. / Орест Субтельний; пер. з англ. Ю.Шевчука, вст. ст. С.В. Кульчицького. – К. : Либідь, 1993. – 720 с.
12. Ткачук М.П. Творчість Івана Котляревського: антропологічний та естетичний дискурси : Монографія / М.П. Ткачук. – Суми : Вид-во СумДУ, 2009. – 216 с.
13. Томпсон Е.М. Трубадури імперії: Російська література і колоніалізм / Ева М. Томпсон; пер. з англ. М. Корчинської. – К. : Вид-во Соломії Павличко "Основи", 2008. – 368 с.

14. Шевченко Т. Усі твори в одному томі / Тарас Шевченко. – К.; Ірпінь : ВТФ "Перун", 2006. – 824 с.
15. Шевчук В. "Енеїда" Івана Котляревського в системі літератури українського бароко / В. Шевчук // Шевчук В. Муза Роксоланська. Українська література XVI – XVIII століть : У 2 кн. Кн. 2 : Розвинене бароко. Пізнє бароко / Валерій Шевчук. – К. : Либідь, 2005. – С. 649-669.
16. Шевчук В. Мазепа Іван / В. Шевчук // Українська література у портретах і довідках: Давня література – література XIX ст.: Довідник / Редкол.: С.П. Денисюк, В.Г. Дончик, П.П. Кононенко та ін. – К. : Либідь, 2000. – С. 183-184.